

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav pro archeologii

Diplomová práce

Bc. Andrea Vaníčková Žemličková

Lov zvěře v raném středověku

Hunting in the Early Middle Ages

Praha 2015

Vedoucí práce: prof. PhDr. Jan Klápště, CSc.

Prohlášení:

Prohlašuji, že jsem tuto diplomovou práci vypracovala samostatně a výhradně s použitím citovaných pramenů, literatury a dalších odborných zdrojů.

V Praze, dne 15. července 2015

.....
Andrea Vaníčková Žemličková

Klíčová slova (česky)

lov, raný středověk, divoká zvěř, savci, ptáci, archeozoologie, ikonografie, zbraně

Klíčová slova (anglicky):

hunting, Early Middle Ages, game, mammals, birds, zooarchaeology, iconography, weapons

Abstrakt (česky)

Práce se věnuje lovu zvěře v raném středověku na území České republiky. Shrnuje poznatky písemných i ikonografických pramenů a porovnává je s výsledky archeozoologických souborů z lokalit datovaných do tohoto období. Práce se zabývá loveckým právem na našem území, revíry i organizací lovu. Převážná část práce je věnována samotné zvěři, druhům, které se lovily a jejímu využití. Protože lov nebyl v tomto období dostupný všem vrstvám obyvatel stejnou měrou, je sledován také podíl lovené zvěře na hradištích a sídlištích.

Abstract (in English):

The thesis is devoted to hunting in Early Middle Ages in Czech Republic. The work summarizes the current knowledge of written sources and iconography. This knowledge are compared with zooarchaeological dates from sites dating to the Early Middle Ages. The thesis deals with the hunting law, hunting reserves and the hunting organization. The major part of this work is focused on game and its use. A portion of game on several hill forts and rural sites was also studied because hunting was not available for all social classes.

Poděkování

Poděkování za vedení práce patří prof. Janu Klápštěmu CSc. a za připomínky k dějinám lovu prof. PhDr. Josefu Žemličkovi DrSc. Za pomoc při studiu archeozoologie raného středověku a především za poskytnutí literatury děkuji Mgr. René Kyselému Ph.D. Velký dík patří také Ing. Lence Kovačikové Ph.D. za velkou pomoc při dokončování práce.

Děkuji také mé rodině za podporu během celého studia.

1 Úvod	8
2 Les v raném středověku	9
3 Vznik a vývoj loveckého práva	11
3.1 <i>Velká Morava</i>	11
3.2 <i>Český stát</i>	12
4 Lovecké revíry	15
4.1 <i>Lovecké dvorce</i>	16
4.2 <i>Hrady v loveckém hvozdu</i>	18
4.3 <i>Obory</i>	20
4.4 <i>Ochrana před zvěří</i>	21
5 Lovecká organizace	23
5.1 <i>Úřad lovčího na přemyslovském dvoře</i>	23
5.2 <i>Lovecké služby</i>	25
6 Lovecké zbraně a zařízení	30
6.1 <i>Lovecké scény v české středověké ikonografii</i>	30
6.2 <i>Lovecké zbraně</i>	31
6.2.1 <i>Střelné zbraně</i>	32
6.2.2 <i>Vrhací a bodné zbraně</i>	33
6.2.3 <i>Sečné zbraně</i>	34
6.3 <i>Lovecká zařízení</i>	34
7 Lovená zvěř a její využití	38
7.1 <i>Způsob lovu</i>	38
7.1.1 <i>Hon a lov</i>	38
7.1.2 <i>Sokolnictví</i>	39
7.1.3 <i>Areál výskytu zvěře</i>	41

7.2	<i>Zvěř v jídelníčku</i>	43
7.3	<i>Kožešiny</i>	44
7.4	<i>Lov a lovená zvěř jako znak statusu</i>	45
8	Lovná zvěř z pohledu archeozoologie	49
8.1	<i>Osteologické soubory</i>	49
8.2	<i>Domácí a divoký</i>	49
8.3	<i>Metodologie</i>	50
8.4	<i>Výsledky</i>	53
9	Diskuze	56
10	Závěr	63
11	Seznam použitých pramenů	65
12	Seznam použité literatury	68
13	Seznam použitých zkratk	79
14	Seznam příloh	80
15	Přílohy	83

1. Úvod

Lov zvěře byl již od raného středověku spojován především s nejvyššími vrstvami obyvatel. Nebyl ovšem považován za sport či pouhou zábavu. Lovecké umění patřilo k základům výchovy urozených a mnohdy se jim právě lovecká výprava stala osudnou. Díky lovu se učili jízdě na koni a zacházení se zbraní. Při stíhání divoké zvěře mohli lépe odhalit oddanost a věrnost svých druhů. Lov byl také výbornou příležitostí, jak dokázat vlastní sílu a odvahu (*Žemlička 2005*, 148-167; *Zelenka 2014b*, 413).

Panovníci se lovu věnovali s patřičnou péčí. Zřizovali si lovecké revíry a v nich početný lovecký personál, který se o zajištění lovu staral. Také si vymínili exkluzivitu lovu pro svou osobu, lovecká práva později propůjčovali či darovali.

Lov se také stal významnou součástí evropské kultury, byl častým námětem jak písemných tak ikonografických děl (*Almond 2003*, 14). Autorem jedné z nejvýznamnějších loveckých příruček raného středověku byl dokonce císař Fridrich II. V díle *De arte venandi cum avibus* se zabýval sokolnictvím (*Friedrich 2000*).

V předkládané práci se budu prostřednictvím písemných a ikonografických pramenů zabývat různými aspekty lovu. Popíšu prostředí, ve kterém se lov převážně odehrával, tedy les¹. Dále vznik loveckého práva, jehož počátky nejsou dodnes zcela známy, lovecké revíry, personální organizace a zbraně a zařízení užívané k lovu.

Pozornost budu věnovat také samotné zvěři. A to jejím sídlištním nárokům, způsobům lovu, ale i jejímu využití v jídelníčku či pro kožešiny. Zmíním také význam zvěře jako ukazatel statusu.

V další části práce se budu zabývat archeozoologickými soubory z raně středověkých lokalit. Zkoumat budu druhová rozmanitost na hradištích a sídlišťích a podíl lovené zvěře. Tyto výsledky budu dále porovnávat s výsledky historické části práce.

¹ Ačkoliv lov mohl probíhat také na polích či vodních plochách.

2. Les v raném středověku

Již Kosmas rozděluje raně středověkou krajinu na lesní a polní (*Bretholz 1923*, 252). Ačkoliv se mohl lovec vydat i na pole se sokoly a psy lovit ptáky nebo zajíce, s lovem je neodmyslitelně spjat především les. Les měl v tomto období mnoho podob. Nesloužil pouze jako cíl loveckých výprav, ale disponoval také množstvím surovin, které člověk potřeboval ke svému životu, a významná byla také jeho ochranná funkce.

Na území, které kníže či král ovládal, byl les stejně jako půda jeho majetkem, jehož užívání mohl dále propůjčovat nebo ho celý darovat (*Žemlička 2012*, 10). Určit rozlohu lesa ve středověku je značně obtížné. Na počátku raného středověku bylo osídlení poměrně řídké (*Pokorný 2011*, 245). Bylo soustředěno především do tzv. staré sídelní oblasti, tedy nížin kolem Labe, dolní Vltavy, střední a dolní Ohře a Bílíny. Na Moravě byla po zániku Velké Moravy nejhustěji obydlena především její střední a západní část (*Žemlička 1997*, 15; *Žemlička 2006*, 78). To ovšem neznamená, že byl zbytek země neosídlený (*Nožička 1957*, 30; *Pokorný 2011*, 253).²

Nejvíce zalesněné byly zřejmě oblasti pohraničních hor a vyšší polohy ve vnitrozemí. Les tvořil ve středověku hranici mezi zeměmi, která probíhala jeho středem. Takový hvozď také odděloval na Českomoravské vrchovině Čechy od Moravy. Proto na ochraně těchto míst panovníkům vždy velmi záleželo. Nejvíce zranitelné byly právě úseky zemských cest, které pomezími hvozdy procházely. Zde se také hlavně koncentrovala jejich obrana. Tu zajišťovaly různé přeseky z pokácených stromů a opevnění, jejichž obnovu a ochranu panovník zajišťoval prostřednictvím služby, kterou zde obyvatelé museli vykonávat. (*Žemlička 2002*, 44-49). S postupujícím osídlením se ale i do těchto míst dostává více obyvatel. Zakladatelskou činnost zde zpočátku vykonávaly především kláštery, kterým panovník přiděloval půdu. Ovšem v oblasti zemské hranice zakazoval nově osídleným kácet lesy, aby udržel obranyschopnost země (např. CDB I, č. 399, 414; *Žemlička 2012*, 8). Mezi silně zalesněné oblasti samozřejmě patřily také revíry, které si panovník vyčlenil pro lov zvěře (kap. 4).

V nížinách zřejmě rozlohou převažovala zemědělsky obdělávaná půda nad lesy, ale ty byly jakožto významná zásobárna energie zpočátku asi považované za nevyčerpatelnou, velmi důležité (*Smetánka 1989*, 43-48; *Gojda 2000*, 294-298). V lese bylo získáváno veškeré dřevo, které sloužilo nejen k topení, ale také jako stavební materiál. K tomuto účelu byl nejvhodnější tzv. výmladkový les, skládající se z u země useknutých kmenů, které opět obrážely novými

² Více ke studiu osídlení ve středověku *Klápště- Žemlička 1979*, 884-906.

výmładky. Takovéto dřevó se nehodilo ke stavebním účelům, ale bylo výborné jako otop, protože se rychle obnovovalo a menší průměry stromů byly samozřejmě vhodnější na zpracování i transport (*Hédł – Szabó – Riedl 2011, 62*).

Význam lesů také spočíval v pastvě domácích zvířat. Především prasata prý měla díky žaludům z lesní pastvy chutnější maso (*Fanta 2007, 65-67; Meduna 2008, 146-149*). Mimo letní pastvy byla sbírána také letnina a stelivo k zajištění krmiva a podestýlky pro zvířata v zimním období (*Hédł – Szabó - Riedl 2011, 62-63*).

Žádné lesní požítky ovšem nebyly zadarmo a obyvatelé za ně museli platit majiteli lesů, tedy panovníkovi a později církvi a šlechtě (*Chadt 1913, 645-648*). Potřebu lesů v okolí vsí a později i měst dokládají také listiny vydávané panovníkem, které ve výčtu darovaného majetku právě lesy velmi často zmiňují. To, že panovník poskytuje k užívání i les je vzhledem k jeho významu pochopitelné (*Klimek 2009, 762*).

Postupující kolonizace a s ní spojená výstavba nových měst a vsí měla za následek citelné zmenšení zalesněných ploch jak ve vnitrozemí, tak i ústup pohraničního hvozdu (*Žemlička 2012, 15*).³ Také hornictví spotřebovalo značné množství dřeva. Od 13. století se množí zprávy týkající se ochrany lesů, zda byly motivovány snahou o udržení lesních porostů nebo se jednalo o ochranu majetku není jisté (*Nožička 1957, 37*). Poměrně ucelený zákoník, *Majestas Carolina*, týkající se ochrany lesů vytvořil Karel IV. Ten sice nevešel v platnost, ale mohl vycházet z dobových zvyklostí. Určoval výši trestů pro zloděje i žháře a povoloval pouze kácení polomů a sušin (*Palacký 1884, 132-137*). V platnost byl uveden až chebský lesní řád z roku 1379, který zakazoval kácení dřeva bez povolení a stanovoval poplatky za palivové a stavební dříví (*Nožička 1957, 36-37*).

³ Na Moravě měla již v 9. století na svědomí úbytek lesů především stavba hradišť a mohutných opevnění, zatímco na českomoravské vrchovině došlo k jejich výraznějšímu úbytku až na konci 12. století (*Žemlička 2012, 26*).

3. Vznik a vývoj loveckého práva

V literatuře se uvádí, že lesy a s nimi i právo lovit zvěř byly součástí regálu panovníka. A ten měl i výsadní právo lovu (*Jan 2000*, 192; *Krejčí 2007*, 24). Toto tvrzení ovšem nelze mechanicky převádět na celé území českého státu, protože právo lovit zvěř se, stejně jako ostatní práva, během raného středověku vyvíjelo. Chybné jsou ovšem i představy, že k žádné regulaci lovu ve středověku nedocházelo (*Vaněček 1975*, 74).

Studium loveckého práva v nejstarším období je omezeno množstvím pramenů, které se dochovaly. A je tedy založeno spíše na hypotézách. Společnost se řídila pomocí obyčejového nebo zvykového práva, které bylo předáváno z generace na generaci ústní formou. To byl pro negramotnost obyvatelstva také jediný možný způsob (*Krejčí 2007*, 67).

3.1 Velká Morava

První písemné doklady vymezující vztah k lesům a zvěři se objevují na Velké Moravě. Během působení cyrilo-metodějské misie byly přeloženy a užívány dva zákoníky, světský Zákon sudnyj ljudem⁴ a staroslověnský penitenciál Zapovědi svatých otců.

Oba dokumenty nebyly původně sepsány na Velké Moravě. Zákon sudnyj ljudem vychází z Eklogy, byzantského zákoníku z 1. poloviny 8. století. Překlad do staroslověnštiny byl doplněn a upraven podle místních zvyklostí. Tento zákoník není souvislou příručkou, jde zřejmě o pomocnou sbírku ke stávajícímu zvykovému právu (*Vašica 2014*, 81-82). Článek 14 se zde věnuje ochraně lesa a za žhářství a krádež dříví nařizuje 14 let pokání (*Vašica 2014*, 194)⁵. Zapovědi svatých otců byly zřejmě přeloženy z penitenciálu užívaného na Moravě latinskými kněžími (*Vašica 2014*, 89-90). Duchovním se zakazuje lov zvěře pod trestem půstu dvou let pro jáhny a tři let pro kleriky⁶ (*Vašica 2014*, 221).

Pokud by oba zákoníky tvořily jeden celek, jak navrhuje Vašica, stojí za povšimnutí, že zákaz lovu je uveden pouze pro duchovní osoby (*Vašica 2014*, 90). To není v raném středověku nijak ojedinělé. Zákaz vlastnit lovecké psy a ptáky byl vydán již v roce 506 na synodě v Agdě (*Verdon 2003*, 73). Důvody, proč se o lovu nezmiňuje také laické právo,

⁴ Zákon sudnyj ljudem byl původně považován za bulharský soudní zákoník z 9. století (*Ganev 1959*; *Vašica 2014*, 82).

⁵ Čl. 14 *Kdo podpaluje cizí les nebo kácí z něho stromy, jest povinen dvojnásobkem. Trestní sazba navazuje na předchozí článek trestající mnohoženství sedmi roky pokání* (*Vašica 2014*, 194).

⁶ Čl. 49 *Jestliže některý klerik loví, je-li to jáhen, dva roky t se postí, je-li to kněz, tři léta at se postí o chlebu a vodě.* (*Vašica 2014*, 221).

mohou být dva. Protože byl zákoník pouze jakýmsi doplňkem, a ne souborem všech právních norem, mohl být zákaz lovu obsažen v právu zvykovém a zde již nemusel být zmiňován. K tomu by ale došlo i v případě, kdyby byl svobodnému obyvatelstvu lov povolen. Navíc zde nejsou žádné doklady lovecké organizace, která by dokládala kontrolu knížetem. Dodnes není jisté, zda vznikla již v období Velké Moravy nebo až po jejím připojení k českému státu, který zde zavedl nový úřednický systém (Krejčí 2007, 23).

3.2 Český stát

Více informací o loveckém právu nepřináší ani nově vznikající přemyslovský stát. Nejstarší právní ustanovení z roku 992 upravující působení církve ani rozsáhlejší Břetislavova dekreta z roku 1039 žádné informace nepodávají (CDB I, č. 37, 43; *Bretholz 1923*, 85-90). Až Statuta Konráda Oty III. obsahují jeden článek týkající se lesa. Byla vydána pro břeclavský, brněnský a znojemský úděl a dochovala se v několika zněních z 13. století (*Vaněček 1967*, 38). Statuta se zmiňují o strážcích lesa (*custodiunt silvam*), kteří mají pokutovat 60 denáry krádeže dříví. Dále se jim zakazuje vybírat peníze jinde, než v lese (CDB I, č. 325, s. 329-332)⁷.

Je jisté, že díky vazbám s Franky měli přemyslovští panovníci povědomí o tamější lovecké organizaci. Ta se řídla podle zákoníku *Capitularia regum Francorum* z počátku 9. století. Podle kapitulárií je zakázáno lovit bez králova svolení ve vyhrazeném lese (*Boretius 1883*, 86-88; *Rakušan 1999*, 13).

Během vlády prvních Přemyslovců sahala knížecí moc pouze na hranice středočeské domény a právě na jejím území mohli toto právo vymáhat. Poté, co Boleslav I. ovládl celé Čechy, se ale situace zpočátku výrazně nezměnila (*Žemlička 1997*, 35- 37, 46). Realizace skutečného dohledu nad celým státem nebyla krátkodobou záležitostí. K tomu, aby panovník dosadil své úředníky na ochranu lesů do všech míst, by potřeboval velké množství lidí. Pokud by se v té době pohybovalo v lesích ještě dostatečné množství zvěře, nebylo by toto opatření ani nutné (*Samsonowicz 2009*, 65-66).

Od 11. století již prameny zachycují jména těch, kteří zajišťovali dohled nad knížecím majetkem, tedy i lesy (např. CDB I, č. 246, 218). Doloženo je také jaké tresty se ukládaly za lov v panských lesích bez povolení. Mezi lidmi darovanými břečnovskému klášteru je zmíněn

⁷ Čl. 28 *Mimo to nikdo z těch, kdož hlídají les, nemá nikoho obírat na cestě nebo na tržišti, než jej obere tenkrát, když jej najde, jak seká strom, k tomu soudce ať nikdy nenalézá na (pokutu) 300 denárů, nýbrž na 60* (CDB I, č. 325, s. 332, překlad *Vaněček 1967*, 46).

jakýsi Luben. Ten byl za pytláctví odsouzen k trestu smrti oběšením. Svému osudu ale unikl právě díky tomu, že se stal služebníkem kláštera (CDB I, č. 379, 353)⁸. Trest mohl být také peněžitý. Podle konfirmační listiny Vladislava I. pro premonstrátskou kanonii v Litomyšli musí každý, kdo chytí divoké zvíře, dát část masa z toho zvířete kostelu⁹. Pokud svůj úlovek zatají, musí zaplatit 300 sesterciů kastelánovi a k tomu přidat jednoho vola. To jistě nebyla zanedbatelná částka (CDB I, č. 399, 411-415).

Z textu ovšem vyplývá i další zajímavý fakt, který nezapadá do vžité představy o výlučném vlastnictví zvěře panovníkem. Ulovené zvíře totiž nepatřilo králi, ale klášteru. Mezi výčty darů církvi se les vyskytuje poměrně často. To je vzhledem k tomu, že byl hlavním zdrojem energie a surovin pochopitelné. Darování lesa i s divokými zvířaty je ale písemnými prameny zatím zachyceno ojediněle, např. les spolu s honbou (*cum venacionibus*) daruje Soběslav I. vyšehradské kapitule (CDB I, č. 111, 114).

V raném středověku byl lov zvěře výsadou panovníka, i když ne bezvýhradně. Toto tvrzení platilo na území, které kníže či král skutečně ovládal. Lesy v jeho vlastnictví sloužily výhradně jemu¹⁰ a lov zvěře byl rovněž jeho výsadou (*Samsonowicz 2009*, 68). Období nadvlády nad velmi rozsáhlým zalesněným územím však nebylo příliš dlouhé. Začíná se rozpadat v době, kdy jsou do majetku církevních institucí převáděna k volnému užívání poměrně rozsáhlá území (*Žemlička 2002*, 340). Do nich jsou často zahrnuty také lesy. S darováním lesů do vlastnictví církve a později i šlechty přechází do rukou nových majitelů i lovecké právo. Ale ani to nebylo vždy pravidlem. Panovník totiž mohl na svých cestách i nadále využívat již darované lesy k lovu. Doloženo je především ponechání práva lovu tam, kde už měl panovník zřízený lovecký revír (CDM IV, č. 169, 169; RBM II, č. 1457, 625). Pokud se tak stávalo, nebylo to zřejmě příliš často. Vláda se postupem doby těsněji vázala na Prahu. Je tedy pravděpodobné, že k lovu sloužily především revíry v jejím dosahu. Tam měl panovník také specializovaný personál, který průběh celého lovu zajišťoval (*Chadt 1907*, 3-13).

Ve vrcholném středověku byl lov stále více regulován a byl rezervován pouze pro panovníka (CDM III/1, č. 328, 321). Například v městských lesích si měšťané a hlavně konšelé mohli ulovit zajíce či jinou malou zvěř, ale větší a hodnotnější jelen a srnec byl

⁸ Tato listina je sice falzem z pozdější doby, to ale neznamená, že takové tresty mohly za pytláctví padnout. Cílem falza nebylo doložit stav krádeže zvěře, ale potvrdit starobylost výsad (*Hrubý 1920*, 94- 126).

⁹ I zde se jedná o fálzum z přelomu 12. a 13 století (*Petráček 2012*, 163).

¹⁰ Samozřejmě se nejednalo pouze o osobu panovníka, ale i jeho rodinu.

vyhrazen pouze pro krále. Po porážce stavovského povstání se městům jako trest za odboj proti králi zakazuje lov jakékoliv zvěře (*Chadt 1909*, 137). Tvrdé byly i postihy za pytláctví. Těmi je známý hlavně Jakub Krčín z Jelčan na rožmberském panství (*Chadt 1909*, 143- 145). Také na panství hradu Buchlo byl v roce 1562 oběšen pytlák ve zvířecích kůžích, ale ty nejhorší tresty sloužily především jako výstraha ostatním (*Verbík 1976*, 44). Výsadní právo lovu pro panovníka a šlechtu bylo zrušeno až roku 1849 (*Chadt 1909*, 153).

4. Lovecké revíry

K lovu si Přemyslovci zřizovali lovecké revíry. Ty se nacházely v hlubokých hvozdech, kde byl dostatek lovné zvěře. Proto také déle odolávaly kolonizaci než ostatní místa (*Žemlička 1997*, 178). Takové revíry nebyly nijak výjimečné. Doloženy jsou již u Karlovců (*Rakušan 1999*, 12-13). Na lov se ale panovník mohl vydat i mimo ně. Kosmas zaznamenal tažení Břetislava do Uher. Ten se na své cestě zastavil nedaleko Trenčína na hradě Bánov, okolo kterého se nacházela prý velmi výhodná a bohatá loviště (*Bretholz 1923*, 155). Během svého pobytu si jistě nenechal ujít příležitost k lovu v neznámém prostředí.

V českých zemích se lovecké revíry rozkládaly především v oblasti Božeňska, Vltavska, Kamýcka, Záosečí, Rokytanska a Berounska, na Moravě potom v okolí dnešních Chřibů (*Žemlička 1997*, 178; *Žemlička 2012*, 8). Tomek uvádí také Dobříšsko a Zvíkovsko (*Tomek 1892*, 182). Mezi nejoblíbenější patřily revíry v nejbližším dosahu. Panovník je tak mohl často navštěvovat, aniž by příliš zanedbával své povinnosti¹¹. Pokud se mu zalíbilo místo, které by se k lovu výborně hodilo, neváhal ho s jeho majitelem směnit. To dokládá listina z roku 1238, kdy Václav I. daruje plaskému klášteru ves Žihly výměnou za Kožlany. K nim totiž patřil les, který byl k lovu více vhodný (CDB III/1, č. 188, 401-402).

Také v písemných pramenech jsou doloženy názvy míst, která byla k lovu využívána nejvíce. Už v 11. století zmiňuje Kosmas revír na Berounsku. V okolí Velíže se rozkládalo lovecké místo, kde byl kolem roku 1002 přepaden Jaromír Vršovci, když se vracel z lovu. Zachránil ho až sluha Hovora, který doběhl pro pomoc (*Bretholz 1923*, 62). Na Moravě prý byla k lovu vhodná celá její východní část (*Bretholz 1923*, 110). Život sv. Ivana zasazuje lov moravského knížete Bořivoje do okolí řeky Loděnice (FRB I, 114)¹². Velký lovecký rozptyl měl podle pramenů kníže Oldřich. Na Sázavě prý lovil, když potkal Prokopa (FRB I, 351). Při lovu objevil podle Dalimilovy kroniky hrad Přimdu, ležící v lesích na Tachovsku¹³. Další výpravu zasazuje též autor do okolí Postoloprť. Není ale jisté, odkud tuto informaci převzal, protože první zmínka z Kosmovy kroniky název žádné vsi neuvádí (FRB III, 77, 82; *Žemlička 2004*, 5-23). Petr Žitavský, jeden z autorů zbraslavské kroniky, popisuje jako nejvyhledávanější loviště Přemysla Otakara II. Kamýcko (*Fiala 1976*, 84).

¹¹ I tak byl poději Václav I. z přílišné lovecké náruživosti obviňován (FRB III, 170-171).

¹² Loděnice je přítokem Berounky.

¹³ Kosmas připisuje objevení Přimdy Vladislavovi v roce 1121. O lovu se při tom nezmiňuje (*Bretholz 1923*, 220).

Zřejmě nejoblíbenějším revírem přemyslovských knížat a králů, jak dokládají četné zmínky v písemných pramenech, byla oblast ležící v povodí řeky Berounky¹⁴. Rozkládal se na území dnešního Berounska, Rakovnicka, Nového Strašecí a Rokycanska (*Žemlička 2002*, 528). Kosmas již při popisu Lučanů nazývá kraj v okolí Berounky jako Lesní (*Bretholz 1923*, 23). Vzhledem k převládajícímu kopcovitému terénu bylo zdejší prostředí nevhodné pro zemědělskou činnost, proto se panovník nemusel obávat pomalého zmenšování lesního komplexu v důsledku postupující kolonizace (*Jan 2000*, 199-201).

4.1 Lovecké dvorce

Od 11. století se v českém státě začínají objevovat dvorce v písemných pramenech označované jako *curia* nebo *curtis*¹⁵. Ty měly správní, sídelní i hospodářský význam. Dvorce stály jak v zemědělsky využívané, tak i v zalesněné krajině (*Klápště 2005*, 43). Významné byly hlavně dvorce stojící v polních regionech¹⁶, kde se kníže zastavoval na cestách se svojí družinou, a neméně důležitý byl i jejich hospodářský význam. Například Radonice se specializovaly na chov dobytka, v okolí Sadské se zase rozkládaly výnosné louky (*Žemlička 1997*, 158; *Klápště 2005*, 45). Stranou ovšem nezůstávaly ani dvorce v lesních oblastech. I ty se staraly o správu území, ale měly na starost také zajištění přípravy a průběhu lovu. Takzvané lovecké dvorce stavěl panovník především na jihu a jihozápadě středních Čech (*Žemlička 1997*, 47).

Lovecké dvorce se v písemných pramenech objevují poměrně často. Od 11. století bylo Vltavsko spravováno dvorcem v Živohošti a Kníně, kde byla v roce 1186 podepsána smlouva mezi Břetislavem a Konrádem Otou o opětovném připojení Moravy (FRB II, 507; *Sommer – Třeštík - Žemlička 2009*, 239). K roku 1186 je uváděn dvorec Kamýk, který na levém břehu Vltavy spravoval Kamenecko (CDBI, č. 311, 283-284). Božeňsko bylo zřejmě ovládáno z dvorce v Šancích u Počapel (*Žemlička 1997*, 47). Velmi oblíbeným krajem Přemysla Otakara II. byla Sázava, kde nechal ve Zbraslavi postavit lovecký dvůr, který později Václav II. věnoval klášteru (*Fiala 1976*, 81). Skromnější jsou zmínky o loveckých dvorcích na Moravě. K roku 1269 se uvádí již královský lovecký dvorec v Jaroměřici nad

¹⁴ Dříve se nazývala Mže (např. *Bretholz 1923*, 11).

¹⁵ Do té doby byly především součástí hradů (*Klápště 2005*, 41-43).

¹⁶ Například Radonice, Budyně nad Ohří, Sadská, Stará Lysá, Týnec nad Labem (*Žemlička 1997*, 158).

Rokytnou (CDB V/3, č. 1464, 303) a pro oblast Chřibů ve 13. století hrad Buchlov (*Krejčí 2007, 6-7*).

Nejnámějším loveckým dvorcem je jistě Zbečno, které leží na Křivoklátsku v takzvaném přemyslovském loveckém hvozdu. O zdejších pobytech knížat se zachovalo množství zpráv. Zbečno je v nich označováno jako *curia, curtis* či *locus venationis* (*Hásková 1970, 102*). Často o něm píše i Kosmas. V jeho okolí měly ležet hrady Kroka i Libuše. Jako lovcího sem kníže Jaromír dědičně usazuje již zmíněného Hovoru. O Vánocích roku 1100 byl při návratu z lovu před dvorcem zavražděn kníže Břetislav a své poslední chvíle zde strávil také Vladislav. I on slavil na Zbečně Vánoce v roce 1124, kdy onemocněl a po převozu na Vyšehrad zemřel (*Bretholz 1923, 9, 11, 62, 173- 175, 233*).

Informace o podobě dvorců jsou velmi kusé. V písemných pramenech je zachycena letmá zmínka pouze ve Zbraslavské kronice. Ta popisuje lovecký dvůr na Zbraslavi jako stavbu s věžemi a pevnými zdmi (*Fiala 1976, 84*). Žádné zprávy nejsou ani o tolik oblíbeném Zbečně. Stav poznání bohužel nemůže posunout ani archeologický výzkum. Dvorec se totiž velmi pravděpodobně rozprostíral v místech dnešní vsi na soutoku Berounky a Klíčavy (*Kypta 2010, 91*). O jeho významném postavení mohou svědčit náhodné nálezy luxusních předmětů z okolí. Ze zbečenských lesů pochází například honosný třmen z přelomu 10. a 11. století, který zde mohl ztratit kníže či významný host. Třmen je skandinávského původu a zdobí ho zoomorfní motivy ptáčků a hadů (*Košnar 1982, 53-74*). Na území dnešní vsi byl rovněž objeven depot mincí převážně jihoněmeckých ražeb. Uložen sem byl zřejmě bohatým jedincem někdy v 1. polovině 11. století (*Hásková 1970, 102-110*). Podobně nákladný předmět, jako třmen, byl nalezen také nedaleko Nového Knína,. Jedná se o stříbrný náramek spletený ze čtyř hraněných pásků, který byl stejně jako třmen severského původu. Jeho majitel, jistě také významná osoba, mohl pobývat na nedalekém Kníně nebo Živohošti (*Drda - Košnar 1976, 188-192*).

Vzhledem k prostředí, ve kterém se dvorce nacházely, bylo nejdostupnějším stavebním materiálem dřevo. Kamenné mohly být jen nejvýznamnější stavby, kostel či knížecí palác. Dvorce mohly být pravděpodobně opevněné, zpočátku například lehkým plotem, později možná palisádou (*Klápště 2005, 34*). Uvádí se, že Zbraslav měla mít ve 13. století již pevné zdi¹⁷ (*Fiala 1976, 91*). Samotný dvorec měl mít několik částí - rezidenční, sakrální a hospodářskou. Rezidenční část mohla být nejvíce využívána právě při návštěvách knížete. Pokud kníže nelovil v okolních lesích, pobýval na dvoře pouze lovcí, který měl na starost jeho chod. Lovčí zde jistě bydlel i se svou rodinou a k ruce mohl mít i několik dalších

¹⁷ Popis se může vztahovat také na pevné zdi staveb.

lidí. Kosmas při návratu Břetislava z lovu zmiňuje služebníky, kteří mu vyšli naproti (*Bretholz 1923*, 173-175). Kapacita dvorce se ale navýšila po příjezdu panovníka. Ten s sebou měl jistě několik členů družiny. Při významných událostech zavítalo na Zbečno i větší množství významných lidí. Listiny z let 1183 a 1184 uvádějí i přes třicet světských a církevních osob, které s sebou měly zajisté také nějaký doprovod (CDB I, č. 300, 269-270; CDB I, č. 304, 273-274). Ubytovat všechny přímo na dvorci by ale asi nebylo možné a zřejmě k tomu ani nemuselo dojít. Od Zbečna na východ totiž od 12. století vznikal sídelní pás. Jedna vesnice je doložena jen 3 km od Zbečna (*Ježek 2012*, 245-246). Zde mohl být ubytován lovecký personál, doprovod hostů a jejich služebníci. Zajímavé také je, jaký popis Zbečnu dává Kosmas. Hovoru přiděluje jako lovčího *ad curtem Stbecnam*, tedy na dvorec, avšak Bořivoj a Vladislav tráví Vánoce *in villa Stbecna* (*Bretholz 1923*, 62-63, 173, 233)¹⁸. Pronásledovatelé proradného Lorka také vycházejí z místa označovaného jako *villa* (*Bretholz 1923*, 174). Pokud by byl popis správný, bylo okolí dvorce osídlené lidmi, kteří byli vázání službou k dvorci.

Přímo na dvorci byla také budova, kde se kníže, jeho hosté a lovci scházeli ke společnému stolování. Takový prostor mohl být i poměrně rozsáhlý. Když se již několikrát zmiňovaný Břetislav ptal jednoho lovce na to, kdo ho chce zabít, seděl onen lovec nedaleko od něho za čtvrtým stolem (*Bretholz 1923*, 173). Protože zde panovník a s ním i církevní hodnostáři trávili nejedny svátky, byla nutná přítomnost kostela. Dodnes stojí ve vesnici kostel sv. Martina, jehož stavba ale zatím nebyla spolehlivě datována (*Ježek 1999*, 292; *Kypta 2010*, 91). Nezbytností bylo také zajistit hospodářský chod dvora. Vzhledem k tomu, že byl v raném středověku jediným dopravním prostředkem kůň, bylo jich na Zbečně potřeba ustátit poměrně velké množství. Nákladné bylo i zajištění nejen dostatečného množství krmiva pro koně, ale i stravy pro ostatní ubytované, na kterém se mohla podílet okolní sídliště. Celý mechanismus zásobování dvorce je bohužel velmi těžko rozpoznatelný (*Klápště 2005*, 44).

4.2 Hrad v loveckém hvozdu

Od vlády Václava I. a jeho syna Přemysla Otakara II. se začaly stavět první královské hrady a v loveckých revírech se objevil nový typ staveb. Celkem se na území přemyslovského hvozdu nachází 21 hradů, z nichž mělo být 15 vystavěno do konce 13. století (*Durdík 1982*, 73-74). Hrad na Křivoklátsku stály dlouhou dobu v centru zájmu badatelů, protože měly mít

¹⁸ Jarmila Hásková tento termín ve výčtu všech názvů jaké Zbečno v písemných pramenech dostalo, neuvádí (*Hásková 1970*, 102-110).

zásadní význam pro poznání jejich počátků v celých českých zemích (*Durdík 1995*, 47)¹⁹. Na výzkumu se nejvíce podílel Tomáš Durdík, avšak některé jeho postupy a závěry nejsou v posledních letech zcela přijímány (např. *Razím 2002*, 625-680; *Razím 2005*, 351-38). Proto je poznání vzniku a vývoje hradů značně problematické.

Jistě nejznámějším hradem v přemyslovském hvozdu je Křivoklát. Ten je v Kosmově kronice uváděn již kolem roku 1100, kdy zde měl být střežen Ota Olomoucký. Ještě před Otovým uvězněním měl hrad projít přestavbou (*Bretholz 1923*, 205). Více je v písemných pramenech Křivoklát zmiňován až od 13. století v listinách vydaných Václavem I. (např. CDB III/2, č.228, 306-308; CDB V/1, č. 160, 252-255). Někdy je jako místo vzniku listiny uváděno *in Castello novo*, resp. Nový Hrádek, který je spojován s Křivoklátem (CDB II, č. 258, 248; *Durdík 1979*, 108). Toto spojení ale není zcela jistě doloženo, neboť Křivoklát byl v listinách nazýván různě (*Nachtmanová - Razím 2010*, 32). Název Catellum novum a informace získané z výzkumů v 70. letech 20. století vedly Tomáše Durdíka k závěru, že Křivoklát, zmiňovaný již Kosmou, se nacházel na jiném místě, než dodnes stojící hrad. Ten měl být založen až Václavem I. Původní Křivoklát ztotožňoval se Starým Hrádkem, který se v listinách objevuje před polovinou 13. století (např. CDB IV/1, č. 62, 148-149; č. 64, 151-152; *Durdík 1979*, 107-108). Avšak nové výzkumy z let 2004 - 2006 doložily existenci opevnění již v raném středověku (*Kypta - Razím 2010*, 99). Se Starým Hrádkem by se dalo ztotožnit Zbečno, které mizí na konci 12. století z písemných pramenů (*Nachtmanová - Razím 2010*, 15). Jeho funkci ve hvozdu přebírá právě Křivoklát, ze kterého se stávalo velmi reprezentativní sídlo (*Razím 2010a*, 115).

Nelze s jistotou určit, které z hradů byly vystavěny jako lovecké, tedy měly sloužit především k pobytu na loveckých výpravách. Je možné, že funkci loveckého hrádku plnily pouze v určité fázi vývoje a později měly význam také správní a hospodářský nebo nebyly nadále užívány vůbec a zanikly (*Razím 2010b*, 154). Dříve se uvažovalo o jakýchsi hradních párech, kdy byl na jednom území velký dominantní královský hrad a zároveň jeden menší s pomocnou funkcí správní či loveckou. To mělo platit pro dvojice Týřov – Angerbach a zřejmě také Křivoklát - Jivno a Nižbor – Jenčov (*Durdík 1998*, 25; *Razím 2005*, 371). Avšak v uvažovaném období ještě nebyl Týřov tak významný. V období vlády Václava I. je spíše považován za lovecký hrádek, výstavný hrad z něj učinil pravděpodobně až Přemysl Otakar

¹⁹ Ovšem právě výběr hvozdu nebyl podle Razíma zřejmě nejspíše nejlepší. A to především proto, že význam tohoto území byl přece jen poněkud odlišný od ostatních částí země. To se jistě odrazilo i na architektuře (*Razím 2005*, 377).

II. (*Razím 2002*, 658)²⁰. Druhý z dvojice, Angerbach u Kožlan, měl být postaven v polovině 13. století a zaniknout již na počátku století následujícího. Je ovšem sporné, zda Angerbach ke královským hradům vůbec patřil. Z písemných pramenů není doložen jeho název. Možné je i jeho pozdější založení (*Razím 2005*, 368-374).

Na území hvozdu leží i další hrady, jejichž původní názvy se do dnešních dob nedochovaly. Patří mezi ně Jenčov, Hlavačov, Jivno a Džbán. Jenčov byl jakožto drobná stavba označován právě za lovecký hrádek, ačkoliv doba jeho vzniku ani funkce nejsou známy (*Durdík 1982*, 86; *Razím 2010c*, 171). Podobně je na tom již poměrně rozlehlý Hlavačov a Jivno. Hlavačovská ostrožna byla v minulosti částečně zničena při těžbě pískovce. Výzkum Jivna je komplikován jeho polohou v dnes nepřístupné lánské oboře (*Razím 2005*, 356-367; *Razím 2010d*, 167). Džbán, také zničený těžbou, leží na severním okraji hvozdu. Byl to hrad poměrně rozsáhlý a zřejmě nebyl vystavěn pro lovecké povyražení krále. Usuzuje se spíše na kontrolu okolních cest (*Durdík 1998*, 62-76; *Razím 2005*, 367). Z písemných pramenů také vyplývá další funkce, jakou zdejší hrady plnily. Zřejmě díky jejich odlehlosti od okolního světa je panovníci využívali jako luxusnější vězení (*Bretholz 1923*, 205; *Durdík 1997*, 217).

4.3 Obory

V západní Evropě mělo zakládání obor v raném středověku již dlouhou tradici²¹. Například k chovu daňků sloužila Karlu Velikému obora u Cách (*Rakušan 1999*, 13). Ustanovení o oborách se dostalo také do karolinských kapitulárií, která je nazývala *brogilos*. Oborám měla být věnována velká pozornost a byly ohrazeny plotem, který měli úředníci včas opravovat (*Boretius 1883*, 87).

Na našem území ale takto rané doklady chybí. První doložená obora se rozkládala na území dnešní Stromovky v Praze, dříve Ovenci. Předpokládá se, že byla založena již Přemyslem Otakarem II., ale první písemné zprávy pochází až od Jana Lucemburského. Ovinecká obora sloužila k chovu jelenů a byla obehnaná zdí. Hlídal ji oborník, který měl k dispozici také 12 jiter pole k vlastní obživě (*Tomek 1892*, 445-446; *Hansl 1899*, 183-185; *Tuma 2012*, 71). Více zpráv o oborách je spojeno až s obdobím vlády Lucemburků ve 14. století, kdy jsou doloženy obory téměř v celé zemi. K roku 1325 se připomíná obora u Lokte a 1360 u Boskovic. V roce 1376 byla při směně pozemků v Ledenicích u Českých Budějovic

²⁰ První zmínka o Týřově uvádí k roku 1249 zajištění Přemysla Otakara II. Václavem I. (FRB II, 308).

²¹ Doloženy jsou již ve starém Římě (*Čabart 1958*, 44).

popsána zdejší obora jako ohrazené místo vhodné k chovu jelenů, laní, daňků a jiné zvěře (Čabart 1958, 45). Doložit výskyt nejstarších obor zřejmě nepomohou ani místní jména. Obora je sice zmiňována již roku 1176 u Plas, ale název nemusí pocházet od zařízení zřizovaných na chov zvěře (Profous 1951, 350). K označení lánu pole se totiž ve staročeštině také užívalo slovo obor (Čabart 1958, 45). Uvádí se několik důvodů pro zakládání obor, i přesto, že je z písemných pramenů neznáme. Jedním z nich je pastva dobytka, která postupně zatlačovala zvěř hlouběji do lesa a lov se proto stával více obtížnějším. Dále také kolonizace postupující do zalesněného území nebo zvyšující se spotřeba dřeva. Vliv měla i regulace zvěře, která škodila na zahradách a vinicích (Čabart 1958, 44; Mileson 2009, 28).

Ačkoliv je možné, že první obory na našem území založili již poslední Přemyslovci, s jistotou jsou doloženy až za vlády Lucemburků (Čabart 1958, 44-45). Jan Lucemburský znal obory jistě ze svého domova a Karel IV. z Francie, kde byl na vychování. Tudíž je pravděpodobné, že díky tomu se teprve během jejich vlády dočkaly širšího uplatnění (Bobková 2012ab, 54-57, 71-72,). Místo obor mohly panovníkovi do té doby sloužit právě lovecké revíry. Povinnost udržovat v lesích tzv. přesečky z poražených stromů nemusela souviset pouze s ochranou země, ale také s ohrazením zvěře na určitém území (Tomek 1892, 144; Čapský 2009, 216). Těžko si lze představit, že bylo celé Křivoklátsko či Kamýcko obeháno plotem. Avšak funkci obor mohly přinejmenším přiblížit organizace loveckého personálu a jejich povinnosti v revírech (Chadt 1907, 3-13).

4.4 Ochrana před zvěří

Mimo potřebu chránit zvěř před nadbytečným lovem bylo také třeba chránit před jejími útoky na obyvatele a úrodu. Především pokud došlo k jejímu přemnožení, mohla způsobit i značné škody. Obavy působily samozřejmě velké šelmy, tedy medvěd, vlk a rys, ale nejedno trápení mohla způsobit i liška či kuna. Odchyt takové zvěře byl většinou povolen všem vrstvám obyvatelstva, ale i zde byla jistá pravidla. Například švábské zrcadlo užívané do 15. století povoluje volný lov vlků a medvědů. Ve vrcholném středověku se množí zprávy povolující lov škodné zvěře, a to medvědů, vlků, kun a lišek (Chadt 1909, 139). Nemalé škody způsobené na úrodě divokými prasaty, jeleny a srnci si ale většinou museli nechat líbit (Chadt 1909, 140). Lovem šelem se ovšem nezabývali pouze obyvatelé venkova. Mohl se na něj vydat i samotný panovník. Přemysl Otakar II. měl mezi Prahou a Mníškem ulovit osm medvědů a čtyři vlky (Chadt 1909, 285).

Velké starosti zřejmě působili vlci. Zprávy o jejich přemnožení se dostaly i do záznamů kronikářů. Příkladem jsou smečky hladových vlků viděné v roce 1044 u Buchlova (*Müller 1837*, 34). Velmi hlasitě také vylo množství vlků před branami pražského hradu roku 1276 a mělo být předzvěstí špatného výsledku bitvy na Moravském poli (FRB II, 302). Vlci ovšem nepáchali škody pouze na lidech či dobytku, ale také na ostatní lovené zvěři v lesích. Díky tomu upadali v nelibost také u panovníka či šlechty, která se snažila jejich stavy redukovat. První zpráva o snižování stavů škodné zvěře pochází od Přemysla Otakara II. Ten v roce 1268 nařídil vykopat ve všech vesnicích jámy na chytání vlků a dát do nich husu nebo sele (FRB II, 300). Z pozdějších období jsou doloženy i jiné způsoby chytání vlků, ale tento bude zřejmě patřit k nejstarším. Na Dražanské vrchovině lokalizuje Ervín Černý vlčí jámy na okrajích lesů. Ty mají trychtýřovitý tvar, někdy i nepravidelný a často se shlukují (*Černý 1979*, 64)²². Vykopané jámy byly překryty větvemi, kůrou a chvojím. Na takovou lehkou pokrývku byla poté položena návnada v podobě husy, kachny, selete, kůzlete, jehněte či ovce. Pro zvýšení účinnosti mohly být na dno jámy připevněny ještě dřevěné hroty (*Tuma 2012*, 31) Dále se užívala tenata, tedy sítě, které se roztažené nastražily v lese. Zvěř do nich pak byla nahnána a následně ubyta (*Tuma 2012*, 31).

²² Datování takových útvarů je samozřejmě téměř nemožné.

5. Lovecká organizace

Knížecí a později královský lov byl pečlivě připravovanou a organizovanou událostí, které se mimo hostů účastnil také početný lovecký personál. Kromě pár zmínek, kdy se na lovecké výpravy vydával pouze panovník, případně s menším množstvím družiníků, bylo k zajištění celé akce zapotřebí více lidí²³ (*Žemlička 2005*, 150). Tak se na přemyslovském dvoře objevují lovčí a doloženo je i množství lidí vázaných na uspokojení loveckých potřeb panovníka službou (*Chadt 1907*, 3-13).

5.1 Úřad lovčího na přemyslovském dvoře

Na dvoře Přemyslovců vznikala v průběhu 10. až 12. století organizovaná struktura úředníků. (*Zelenka 2008*, 46). Ta se zřejmě vytvářela ještě před přesídlením Přemyslovců do Prahy na Levém Hradci. Z prostředí služebného zázemí domácnosti se poté odvozovali i služebníci nezbytní k chodu země (*Dvořáčková-Malá - Zelenka 2011*, 70-71). Přemyslovci samozřejmě nežili izolovaně od okolního světa, a tak se ve skladbě dvora objevují i západní vlivy.²⁴ Ty se odráží především u latinských názvů jednotlivých úřadů, jejichž terminologie byla velmi nestálá a jejich identifikaci tím značně stěžuje (*Zelenka 2008*, 45-48).

V tomto období se objevuje komorník, kancléř, maršálek, mistr nad pekaři a kuchaři a další. Postupně se pracovní náplň těchto úředníků mění. Nemají již přímo vykonávat danou činnost, ale spíše dohlížet na své podřízené. Některé úřady také vystupují ze stínu uzavřeného dvora a stávají se součástí zemské správy (*Zelenka 2008*, 48).

Pro potřeby lovu byl vytvořen úřad lovčího. Ten je poprvé zmiňován roku 1055, kdy kníže Spytihněv postavil bratra Konráda do čela lovcům a Otu pekařům a kuchařům na Moravě (*Bretholz 1923*, 106). V čele lovecké struktury stál nejvyšší lovčí (*summus venator, praefectus super venatores, summus venator curialis, venator curie, supremus venator silvarum*) (*Chadt 1907*, 4; *Novotný 1928*, 599).

Struktura nižší organizace lovčích podléhala způsobu správy celé země. Přemyslovský stát byl řízen pomocí hradeckých obvodů či žup. Jejich centry byly správní hrady, které měly

²³ Pokud lze brát doslova kronikářova slova, měl se Břetislav v roce 1100 vracet z lovu sám. Také Jaromír byl na Velízi pouze s malým počtem lidí (*Bretholz 1923*, 63, 173-175).

²⁴ Mylný je ale zřejmě názor, že byla celá struktura převzata z Velké Moravy či Franské říše (např. *Palacký 1940*, 238; *Malý 1999*, 29; *Bílý 2003*, 70).

daný obvod na starost. (*Žemlička 1997*, 176-177). Správu lesů a zvěře zajišťovali v daném obvodu lovčí (*magister venatorum*). Ti shromažďovali také poplatky vybírané za užívání knížecího, později královského lesa a významně tak přispívali na chod státu (*Chadt 1907*, 7-9). Lovčí sídlili na hradech nebo dvorcích a lovecké dvorce také sami řídili (*Chadt 1907*, 4; *Žemlička 1997*, 178). Podle Hinkmara z Remeše měli lovčí na starost organizaci a průběh lovu, obeznámit se se všemi účastníky a podle toho vybrat místo, zajistit lovecký personál a stravu (*Gross – Schieffer 1980*, 76-79). Milhost je uváděn jako *summus venator silvarum* v Netolicích, na Zbečně držel dědičně funkci lovčího Hovora (CDB I, č.402, 420; *Bretholz 1923*, 62). Uváděni jsou také lovčí bez udání místa jejich úřadu, např. *Mathi magister venatorum* a *Matheus summus curie venatorem* (CDB I, č. 305, 276; CDB I, č. 402, 419).

Morava byla od 11. století rozdělena na úděly, které se udržely až do přelomu 12. a 13. století. Pro každý úděl byl jmenován lovčí (*magister venatorum*) a od 13. století na dvorech moravských markrabat potom dvorský lovčí (*Jan 2000*, 193-195).

Nelze si ovšem představovat, že tento systém fungoval zcela bez výhrad. Nebyl zřejmě příliš přehledný, a jelikož stále procházel vývojem, úřady i jejich názvy se měnily. Také nemusely být všechny obsazené, a nebo naopak je mohlo zastávat více lidí, většinou rodinných příslušníků (CDB III/1, č.1, 25; *Jan 2000*, 195).

Jak bylo napsáno výše, neustálená terminologie značně komplikuje odlišení jednotlivých hodností. Často se totiž pisatel listiny spokojil pouze s označením *venator*. Tak vystupuje například *Morek venator de Belsk* nebo *Wezel venator*, kterého Václav Novotný považuje za nejvyššího lovčího, ačkoliv byl zřejmě lovčím působícím na hradech a dvorcích (CDB I, č. 246, 218; CDB I, č. 322, 295; *Novotný 1928*, 21).

Úřad lovčího zřejmě nebyl nevýznamný a z jeho držení plynul jistě nemalý majetek. V držení dostávali lovčí pozemky, mezi nimi také vsi. Přemysl Otakar I. vyměnil svému lovčímu za majetek Opavy, který dříve držel, polovinu vsi Leskovec (*Čapský 2009*, 216). Jistá práva měli lovčí také k lesům, které spravovali. Dokládají to zákazy jejich užívání, které byly vydávány po změně jejich majitelů (CDM II, č. 117, 122).

Lovčí byli v listinách uváděni jako svědci.²⁵ Dále byli přítomni při ustanovení a obnově hranic a mezníků (*Chadt 1907*, 6). Stáli také v čele takzvaných loveckých soudů, které byly původně zřizovány na řešení přestupků spáchaných v lese především kvůli krádežím dřeva a zvěře (*Bílý 2003*, 77, 81). Nejznámější takový soud, k němu se ale vztahují písemné prameny až ve 13. století, byl ustanoven při hradu Buchlov. Později tento soud řešil i jinou trestnou činnost, jako krádeže, loupeže, vraždy a dokonce i čarodějnictví. Význam si

²⁵ Díky tomu se nám o nich také dochovaly zprávy.

udržel velmi dlouho, až do poloviny 18. století, kdy byl zrušen Marií Terezií (*Krejčí 2007*, 53, 160).

5.2 Lovecké služby

Základem ekonomiky přemyslovského státu bylo bez jakýchkoliv pochybností zemědělství. Ale kníže potřeboval také určitý počet lidí pověřit zajištěním jiné formy obživy a řemeslnou výrobou (*Krzemieńska – Třeštík 1978*, 149-205; *Žemlička 1997*, 194). Od 11. století se v listinách začínají objevovat tzv. služební nebo také darovaní lidé (*ministeriales*).²⁶ Tyto služebníky usazoval kníže na dvorech a v osadách. Předpokládá se, že od názvu služby se také odvozovaly názvy jednotlivých osad.²⁷ Ty byly zřejmě zpočátku osazeny právě těmi služebníky, ale později se mohl poměr profesí lišit (*Petráček 2012*, 75). V pramenech se tak objevují různí pekaři, kuchaři, mlynáři, vinaři, rybáři a další a názvy osad jako Kováry, Kobylníky, Štíraty a Vinaře (*Krzemieńska – Třeštík 1964*, 643-644, 646-649). Studium služebných osad podle toponomastiky ovšem není bez překážek. Nedá se jistě určit, které vsi vděčí za svůj název právě profesi obyvatel. Některé názvy se také objevují v poměrně mladším období (*Krzemieńska – Třeštík 1964*, 644-645). Doloženy jsou ale i osady, které se objevují již v nejstarších listinách, např. Vinaře (CDB I, č.115, 119).

Postavení vybraných knížecích služebníků²⁸ byla v minulosti přisuzována větší váha než ostatnímu svobodnému obyvatelstvu. Způsobit to mělo právě těsnější semknutí s knížetem a dědičné usazení služebníků na půdě, které z nich tvořilo privilegované osoby (*Tymieniecki 1955*, 9-86; *Krzemieńska – Třeštík 1964*, 637-647; *Krzemieńska – Třeštík 1967*, 69-103). S tím ovšem nesouhlasí Tomáš Petráček, neboť jejich služba byla v listinách označována stejně jako u ostatních, tedy *servi*. Sám kníže ji tudíž za výlučnou nebo hodnou odlišení nepovažoval. Stejně jako ostatní nevolníci byli darováni s celou rodinou a to i s půdou a hospodářstvím. „Dědičné“ držení půdy tedy nebylo navždy, k půdě měli pouze dispoziční právo, které jim mohlo být odňato (*Petráček 2012*, 74-75). Některé profese ale mohly být upřednostňovány, pokud byly jejich služby více hodnoceny (*Petráček 2012*, 104).

Ve 2. polovině 12. století mizí darovaní lidé z písemných pramenů. Výjimečně lze zachytit zmínky o nich ještě na počátku 13. století. Důvodem je pravděpodobně nové

²⁶ Darovaní proto, že jsou zprávy o nich zachyceny v listinách, kterými panovník daruje tyto služebníky spolu s dalšími pozemky např. klášterům (*Petráček 2012*, 69).

²⁷ Takové služebné osady, ale i již zmíněná hradská organizace nebyla ve středoevropském prostoru výjimečná. Objevuje se také v Polsku a Uhrách (*Krzemieńska – Třeštík 1964*, 641; *Žemlička 1997*, 51).

²⁸ Především řemeslníků, lovců, včelařů a rybářů (*Petráček 2012*, 69).

uspořádání společnosti, kdy se z většiny lidí na venkově stávají středověcí rolníci nebo sedláci. Z výčtů listin mizí konkrétní jména a objevují se názvy celých vesnic (*Žemlička 2002*, 340-344; *Petráček 2012*, 69).

Lovecký personál není mezi výčty služebných lidí uváděn. Často jsou ovšem zmiňováni rybáři (*piscatores*) i s konkrétním určením místa rybolovu (např. CDB I, č. 40, 47; CDB I, č. 79, 84). To ovšem neznamena, že takové profese neexistovaly, jelikož kníže se těchto služebníků nerad vzdával. Když daroval Soběslav I. vyšehradské kapitule les spolu s honbou, žádné lovce jako přídavek již neuvádí (CDB I, č. 111, 114). Proto o nich máme zmínky až z pozdějších období, a to díky imunitám, které panovník uděloval klášterům a městům. Většinou je za peněžitý poplatek osvobozuje od různých povinností, které vůči lovcům měli (*Tomek 1892*, 144, 165). Doloženy jsou také názvy služebným osad, které měli lovci obývat (*Krzemieńska – Třeštík 1964*, 651). Nepřítomnost různých názvů loveckých povolání mohlo způsobit také to, že písaři v listinách mohli označovat všechny sokolníky, boborovníky, honce a další pouze termínem *venator* (CDB I, č. 375, 347-350; CDB II, č. 321, 321). Nemuseli se tudíž zabývat dlouhým výčtem profesí, který by jejich práci jistě zpomalil a navíc nikoho neopomenuli (*Buczek 1958*, 46).

Mezi lovecký personál patřili lovci, hajní, sokolníci, psáři, borovníci, různí honci, sběrači zvěře a další. (*Chadt 1907*, 3-13). Podle J. E. Chadta byli i lovci a hajní ustanoveni panovníkem a řadí je mezi lovecké úředníky (*Chadt 1907*, 3). Na nejnižší stupeň správy řadí lovce také Martin Čapský, který uvádí, že až pod lovci stál ostatní lovecký aparát skládající se z vodičů psů, sokolníků, borovníků, čihačů a možná i rybářů (*Čapský 2009*, 2015).

Lovci²⁹ (*venatores*) byli v listinách často uváděni jako svědci, ale jednalo se zřejmě o jim nadřizené lovčí. Skupina lovců i se psy provázela Soběslava I. z Kladska na Moravu. A právě tyto lovce (*venatoribus*) poslal stíhat najaté vrahy (FRB II, 208).

Hajní měli, jak už sám název napovídá, na starost ochranu lesa. V listinách byli doloženi jako *custodes silvarum*, kterým se říká *hainy* (CDB I, č. 402, 419). Také mohli být nazýváni lesníky (*forestarii*) (CDB II, č. 387, 436). O hajných se zmiňují již statuta Konráda Oty. Označování jsou jako lidé, kteří hlídají les (*custodiunt silvam*) (CDB II, č. 325, 331).

²⁹ Podle Petra Žídka byl lovec ten, kdo chytal lesní zvířata a dodával jejich maso do kuchyně (*Hadravová 2008*, 68).

Lovci a hajní vybírali poplatky spojené s užíváním lesa. Cestné (*ceztne, cyeztne*) bylo vybíráno za užití cesty lesem, na Moravě se nazývalo lovčí (např. CDB II, č. 387, 436; *Jan 2000*, 207). Z každého vozu dříví se platilo šestné (*seztne*), hrazen byl i nářez za pastvu dobytka (RBM I, č. 620, 291). Dále dostávali naturálie, tedy obilí, vejce, slepice (*Chadt 1907*, 7). Lovci také mohli vyžadovat nocleh a stravu od panovníkových poddaných (*nozleh a narez*) (RBM I, č. 842, 395). Z uvedených povinností se především snažili vymanit (*Tomek 1892*, 144).

Lovci se také dostali do názvů osad, zřejmě služebných. Jako ves lidí lovcových uvádí Antonín Profous šestkrát Lovčice, Loveč a jako loviště Lov (*Profous 1949*, 679-680).

Psáři (*caniductores*) byli na dané poměry uváděni poměrně často (např. CDB II, č.321, 321). V pramenech jsou někdy označováni jako *holoti* (RBM I, č. 620, 291). Zajišťovali výcvik a péči o lovecké psy a také je měli na starost při honu³⁰. Stejně jako lovci, i psáři mohli vyžadovat nocleh a stravu pro sebe a své psy, tzv. psárové (CDB II, 375, 412; *Buzcek 1958*, 40-41). Psáři nebo holoti bydlící u knížete měli pro sebe zprvu vyhrazený dům, ale od 13. století se již psi stávají natolik oblíbení, že si je bere panovník do svého paláce (FRB III, 166; *Sedláček 1884*, 231). Antonín Profous od profese psářů odvozuje osady Psáře, Psáry a Psárov (*Profous 1951*, 497).

Ptáčníci (*aucupes*) pečovali o lovné ptáky. Karol Buzcek rozlišuje sokolníky (*falconarii*), jestřábníky a rarožníky. Jejich nároky prý představovaly jednu z největších zátěží obyvatelstva. Mimo už známého zajištění noclehu a stravy měli totiž také hlídat hnízda sokolů, aby z nich neodlétla mláďata, která by si sokolníci mohli vybrat k výcviku (*Buzcek 1958*, 38-41). Ptáčníci měli zřejmě na starost lov ptactva i bez cvičených dravců, tedy do sítí, na lep apod., zatímco hlavní náplní sokolníků byl právě chov a výcvik dravých ptáků (*Lysá 2014*, 122). S jejich profesí jsou spojována města jako Sokolovice, Sokolčí, Sokolov a Horní a Dolní Sokolovec, ovšem u sokolů a zvířat obecně je užívání toponomastiky velmi neprůkazné (*Profous 1957*, 163).

Bobrovníci (*castorarii, custodes castoreum*) jsou další známou skupinou lovců. Zaměstnával je jak lov bobrů, tak i péče o ně. Také jim náleželo právo noclehu a stravy. V českých zemích zřejmě nebyli tolik rozšířeni, ale v Malopolsku je dokonce doložen úřad *pan bobrovi*, který měl celou agendu na starost (*Buzcek 1958*, 42- 44).

³⁰ Nemuselo ale jít pouze o psy určené k lovu zvěře.

V písemných pramenech se objevují ještě *ululatores* (CDB I, č. 390, 399). Jejich název je často překládán jako výjci, vlkovýjci či vábiči. Zaměstnání byli hlavně v průběhu samotného lovu, kdy lákali zvěř z úkrytů (*Chadt 1907*, 13; *Krzemieńska – Třeštík 1965*, 634).

S loveckou službou jsou také spojováni střelci. Protože v Polsku chybí názvy osad odvozených od lovu, byly dříve spojovány právě se střelci (*Buzcek 1958*, 44-45; *Krzemieńska – Třeštík 1965*, 634). Ovšem ti mohli mít také význam vojenský.

S lovem byli spjati nejen profesionální lovci, ale také ostatní obyvatelstvo (*Chadt 1907*, 9-13). Nejvíce povinností samozřejmě padalo na ty, jež bydleli v lovecky nejvyhledávanějších oblastech, loveckých revírech. Především zajištění lovu v tolik oblíbených křivoklátských lesích pro ně jistě představovalo nemalou zátěž.

Pro období raného středověku sice doklady o takových povinnostech chybí, ale v pozdějším období jsou již zachyceny v rámci tzv. manské soustavy. Manové dostávali od krále pozemky výměnou za svou službu. Uvádí se, že manská soustava mohla vzniknout již za vlády Přemysla Otakara II., ale jistě je doložena až ve 14. století. Povinnosti spojené s lovem byly zahrnuty v manství robotném a jejich rozsah byl velmi pestrý (*Kočka 2009*, 109). Držitel poustky³¹ u Křivoklátu měl královně v šestinedělí zajistit zpěv slaviček pod okny. Obyvatelé města pod hradem měli povinnost chodit na lov, chytat škodnou zvěř a vozit tenata. Ptáčník z Roztok dodával od neděle po sv. Petru do sv. Václava každý týden kopy sýkor, až do masopustu dvě veverky a o Velikonocích tetřeva. Také měl na příkaz vrchnosti chytat jestřáby a krahujce. Ze Zbečna měli tři holoty chodit s pány na lov, ptáčníci měli opět ve stejném termínu obstarat kupu sýkor a stehlíků a také veverky. Takové povinnosti se objevují i u dalších manů (*Kočka 2009*, 116-118). V Lužné a Hlohovicích museli rozhánět jeleny v říji a v Chytavě byli zase zaměstnání hlídáním lesa (*Kočka 2009*, 118-120).

V období vlády Přemyslovců byl úřad nejvyššího lovčího i lovčího na hradech a dvorcích významný a prestižní (*Žemlička 2002*, 321). S rozpadem hradské soustavy ale začal jeho význam upadat (*Jan 2000*, 207). Ve 13. století došlo k restrukturalizaci státního aparátu. Funkci dvorů přejímala šlechta a lovčí již nepřinášeli do státní pokladny takový zisk (*Žemlička 2002*, 413, 567; *Čapský 2009*, 214). Zmenšoval se i rozsah královských lesů, kde lovčí působili (*Jan 2000*, 207). Noví vlastníci se snažili vymanit z jejich působnosti, i

³¹ Podle Ottova slovníku naučného byla poustka odlehlým obecním skladištěm (*Ottův slovník naučný 1903*, 349).

z loveckých služeb a dávek, které zde byly vymáhány. Panovník tedy jejich moc omezoval privilegii, která uděloval nejen klášterům, ale i nově vznikajícím městům (*Žemlička 2002*, 379). Např. břevnovský klášter se ve falzu jedné listiny domáhá osvobození od nuceného pohostinství lovčím a urozeným, osecký klášter chce pro Svatobor a okolí osvobození z dosahu lesníků a hlídačů lesa (CDB I, č.375, 347-350; CDB V/2, č. 666, 300). Ve vsích velehradského kláštera zakázal Přemysl Otakar II. psářům a lovcům vyžadovat nocleh bez povolení opata a podobné výsady získal i Uničov (CDB II, č. 321, 321; CDB V/1, č.4, 38). I přesto ale docházelo mezi úředníky a vlastníky pozemků ke sporům. Jeden takový konflikt dokonce vyvrcholil zabitím dvou lovců na majetku plaského kláštera a dočasným zabavením vsi Řeporyje, kterou vrátil Přemysl Otakar II. až roku 1277 (CDB IV/2, č.839, 549; *Žemlička 2012*, 10).

6. Lovecké zbraně a zařízení

S lovem byly neodmyslitelně spjaty také lovecké zbraně. Těžko si lze představit, že by se někdo pustil do pronásledování divokého prasete nebo medvěda s holýma rukama. K lovu se ovšem nepoužívaly pouze zbraně, ale také různá zařízení, která k ulovení zvěře napomáhala (*Andreska – Andresková 1993, 77*).

6.1 Lovecké scény v české středověké ikonografii

Významný pramen pro poznání lovu ve středověku představuje knižní malba. Do českých zemí se bohužel dostává oproti okolním zemím později (*Brodský 2012, 7-8*). Nejstarší české iluminované rukopisy pocházejí z 12. století, ale i ty byly ještě vytvořeny v dílnách složených převážně z cizinců. Jejich počet i kvalita roste ve 13. století. České malby se dostávají na středoevropskou úroveň a vzniká také místní škola (*Brodský 2012, 28*).

Na nejstarších českých iluminacích nejsou lovecké scény zachyceny, protože prvními donátory byly osoby z nejvyšších církevních kruhů. Znázorňují tedy výhradně křesťanské motivy. Později přicházejí i zakázky z okruhu panovnické rodiny, které již tyto motivy obsahují (*Brodský 2012, 14*).

Způsob zobrazení lovu na iluminacích můžeme rozdělit do dvou skupin. První skupinu tvoří iluminace doprovázející text rukopisu. Jedná se především o legendy zachycující obrácení budoucích světců na křesťanskou víru a vyobrazení činů panovníků. Účelem těchto maleb nebylo podat pravdivý obraz o lovecké výpravě a především znázornění světců působí alegoricky. Druhou skupinu tvoří tzv. bordurové scény. Ty mohou buď rozvíjet ikonografii iniciály, zobrazovat symbolický prvek malby nebo se jedná o nezávislé výjevy znázorňující ryze světské činnosti, což je i případ loveckých scén (*Brodský 2012, 13-23*)³².

Nejstarší malby znázorňující lov a činnosti s ním spojené obsahuje Osecký lekcionář z poslední třetiny 13. století (Lecionář Alberta Míšeňského, Praha, Národní knihovna ČR, Osek 76; *Brodský 2012, 28*). Další doklady pochází až z první čtvrtiny 14. století především díky donaci královny Rejčky. Lov je doložen jak na bordurových scénách v Antifonári královny Alžběty Rejčky, tak Žaltáři královny Alžběty Rejčky (Antifonář královny Alžběty Rejčky, Rajhrad, knihovna benediktýnů v Rajhradě, R 600; Žaltář královny Alžběty Rejčky,

³² V Čechách se bohužel neobjevuje profánní ikonografie velmi známá např. ve Francii. Ta by jistě seznam loveckých vyobrazení ještě rozšířila (*Brodský 2012, 24*).

Rajhrad, knihovna benediktinů v Rajhradě, R 355; *Brodský 2012*, 29). Před polovinu 14. století je také datována Velislavova bible s množstvím kreslených figurálních motivů (Praha, Národní knihovna ČR, XXIII C 124; *Brodský 2012*, 30). Až z druhé poloviny 14. století pochází krumlovský obrázkový kodex, tzv. Liber depictus, který obsahuje několik loveckých scén spojených se životem světců (Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Cod.370). Ten vznikl sice v Čechách, ale později byl převezen do Rakouska. Pro úplnost nesmí ve výčtu chybět dva rukopisy, které sice nepochází z dílen českých iluminátorů, ale jsou s českými dějinami spojené. V Národní knihovně je uložen fragment latinského překladu Dalimilovy kroniky, jejímž objednavatelem byl zřejmě jeden z Lucemburských panovníků, který si jej nechal vytvořit v severní Itálii. Zobrazuje knížete Oldřicha, který na lovu objevil hrad Přimdu a setkání s Boženou (Kronika tak řečeného Dalimila, Praha, Národní knihovna ČR, XII E 17, obr. 1-3). Po dočasné internaci biskupa Jana IV. z Dražic v Avignonu se do Čech dostala také tzv. Jaromešská bible, která ovlivnila pozdější českou tvorbu. Na jejích bordurách je zobrazeno poměrně velké množství loveckých scén (Jaromešská bible, Praha, Národní knihovna ČR, XII A 10)³³.

6.2 Lovecké zbraně

Studium zbraní užívaných k lovu zvěře v raném středověku je bohužel značně problematické, neboť materiál, ze kterého byly z větší části vyráběny, se většinou nedochoval. Zachovaly se pouze jejich kovové součásti (*Lawrynowicz – Nowakowski 2009*, 85-94). Zřejmě proto se dosud neobjevila komplexní studie na toto téma. Např. publikace Ludiše Letošníkové s názvem *Lovecké zbraně* vyřešila celý problém přinejmenším šalamounsky. Začíná až novověkými palnými zbraněmi (*Letošníková 1980*). O loveckých zbraních od pravěku až po současnost pojednávají Jiří Andreska a Erika Andresková v encyklopedii *Tisíc let myslivosti*. Zařazeny jsou sem snad všechny druhy zbraní i loveckých zařízení, ovšem jejich výčet je podán formou katalogu a jednotlivá období, snad mimo pravěk, neodlišuje (*Andreska – Andresková 1993*, 77-160). Středověké období z pohledu loveckých zbraní shrnuje Jean Verdon v knize *Volný čas ve středověku* a také populárně-naučná *Lovecká vášeň v proměnách staletí od Jindřicha Francka* (*Verdon 2008; Francek 2008*). Výjimkou jsou práce, které se loveckým zbraním v tomto období alespoň krátce věnují (např. *Čabart 1958; Durdík 1983; Charvát 2000; Dolínek – Durdík 2008*).

³³ Více informací o rukopisech na www.manuscriptorium.cz.

Bližší poznatky o loveckých zbraních mohou přinést především ikonografické a písemné prameny. V ideálním případě ty, které se lovu přímo věnovaly, tedy lovecké příručky. V českých zemích se ale objevila první známá kniha zabývající se lovem až ve 14. století *Ruralium commodorum libri XII* Petra Crescentia, česky *Knihy vo puožičích vpolních* (Wolf – Chroust – Kokeš – Lochman 1976, 253, obr. 4).

Problém loveckých zbraní na středověkých iluminacích představuje kontext do jakého jsou zasazeny, například církevní motivy, zobrazující různé předměty, které mohou nést především alegorickou zprávu. Znázornění panovníků již může být hodnověrnější, ačkoliv i jejich atributy mohou být poněkud stylizované (Lawrynowicz - Nowakowski 2009, 85-86). Zmínky v písemných pramenech se objevují již v raném středověku. Nejedná se sice primárně o popis loveckých zbraní, ale popsány jsou v situacích, při kterých byly při lovu užívány (např. Bretholz 1923, 1-241).

V raném středověku se zřejmě zbraně na lovecké a vojenské úrovni příliš neodlišovaly a sloužily shodně k oběma účelům. Striktně lovecké zbraně se zřejmě objevují až s nástupem palných zbraní (Letošníková 1980).

6.2.1 Střelné zbraně

Střelné zbraně umožňovaly zasáhnout prchající zvěř i na větší vzdálenost (Dolínek – Durdík 2008, 167). Kosmas při popisu prvních Čechů mimo jiné zmiňuje, že neznali žádné zbraně kromě šípů, a ty jen k lovu (Bretholz 1923, 8). Ačkoliv je jeho vyprávění jistě idealizované, patřil patrně luk k typickým a již od pravěku využívaným loveckým zbraním. Především panovník ho často využíval při lovu jelenů, např. kníže Bořivoj střílel lukem laň, která dávala sv. Ivanovi mléko, stejným způsobem lovil i Oldřich na Sázavě (FRB I, 111; FRB I, 114). Později již byla trojice panovník-luk-jelen natolik typická, že je v Dalimilově kronice použita i při vraždě Břetislava na Zbečně, ačkoliv Kosmas v původním znění uvádí zcela jinou zbraň. (FRB III, 111). Luk byl také znázorňován na církevních iluminacích. Lov s lukem zachycuje ve starozákonních výjevech Velislavova bible (obr. 5, 6) a Liber depictus při líčení života světců (obr. 9). Luk, který si na své výpravy brali lovci se zřejmě nelišil od luku užívaného při válečných střetech. Předpokládá se, že byl rovný a dlouhý asi 1, 5 až 1, 9 metru (Klučina 2004, 129-130). Fragment luku z Mikulčic byl vyroben z tisového dřeva. Jeho předpokládaná původní délka činila 170 - 195 cm a jeho užití mohlo být jak bojové, tak vojenské (Pouлік 1975, 59). Lišily se ale tvary šipek, které byly nasazené na dřevěných ratištích šípů. Loveckých šipek bylo několik typů. Pro lov větších zvířat se užívaly šípky

s velkou řeznou plochou, jelikož mohutnější a těžší hroty s křídélky způsobily velkou ránu, zvíře ztratilo více krve a rychleji se unavilo (*Příhoda 1932*, 60, č. 51; *Jessop 1996*, 199, H3 a H4; *Kašpar 2010*, 14; obr. 12, 13). Užívaly se také šipky s listovým tvarem hrotu, které sice nebyly tak účinné, ale byly velmi jednoduché na výrobu (*Příhoda 1932*, 60, č. 52; *Kašpar 2010*, 14; obr. 13).

Široké vidlicovité šipky, ve tvaru písmene V se zřejmě používaly při lovu ptáků³⁴ (*Příhoda 1932*, 60, č. 50; *Jessop 1996*, 199, H1 a H2). Tomáš Durdík řadí do skupiny šipek k lovení ptáků také ty s širokým rozeklaným hrotem, které jsou ale velmi vzácné (*Durdík 1972*, 5, A1d, A2e; obr. 14). Pro lov menší pernaté zvěře a možná i zajíců se užívaly šipky s plochým hrotem, výše zmíněné by totiž příliš poškodily maso kořisti. Šipky s plochým hrotem mohly být vyrobeny z organických materiálů, např. dřeva a kůže (*Jessop 1996*, 200, H5; obr. 11, 12).

Od 13. století je u nás doložena nová střelná zbraň, kuše (*Durdík 1972*, 5; obr. 7, 8). Kuše spolu se střelivem je z tohoto období doložena např. na Křivoklátu (*Durdík 1988*, 290). Zda byla šipka vystřelená z luku nebo kuše lze odlišit podle jejich rozměrů a váhy (*Durdík 1983*, 18). Tomáš Durdík určil jako loveckou šipku z kuše s plochým, šikmým nebo vypouklým hrotem (*Durdík 1972*, 5, B2f).

6.2.2 Vrhací a bodné zbraně

K zasažení pohybujícího se zvířete mohl lovec použít také kopí nebo oštěp (*Dolínek – Durdík 2008*, 135; obr. 4). Potřeboval ovšem s sebou někoho, kdo by mu podal další, pokud by nezasáhl (*Čabart 1958*, 22)³⁵. Velmi účinná bodná zbraň to ale byla pro boj z blízka. Arabský cestovatel Ibn Rosta psal v polovině 9. století v Knize vzácných drahocenností také o Slovanech, jejichž nejvýznamnějším vládcem byl Svatopluk a uvádí, že jejich jedinou zbraní byly vrhací oštěpy a kopí (*Pauliny 1999*, 99). Ratiště těchto zbraní bylo drsné, aby při boji se zvířetem nevyklouzlo z ruky. Pod hrotem byl klip, který zabraňoval naběhnutí probodnutého zvířete na lovce. Tyto zbraně mohly být celodřevěné a tudíž velmi nenáročné na výrobu (*Čabart 1958*, 22; *Lawrynowicz - Nowakowski 2009*, 88). Kopí nebo oštěp se zřejmě používaly k lovu divokých prasat a šelem. Kosmas užívá přirovnání, kdy Kukata vráží do bojovníka široký oštěp jako do kance (*Bretholz 1923*, 145). Oštěpem měl být zabit také

³⁴ Příhoda tyto šipky uvádí pro lov vysoké zvěře (*Příhoda 1932*, 60).

³⁵ Lovci přírodních národů si s sebou prý na lov berou dva až tři oštěpy (*Andreska – Andresková 1997*, 81).

Břetislav, ale Kosmas zmiňuje jako vražednou zbraň i meč (*Bretholz 1923*, 173). Na smrtelném loži Břetislav také daruje loveckou trubku a kopí (*Bretholz 1923* 174). Neměl ale na mysli zařízení k tolik oblíbenému lovu. Podle Petra Charváta mělo kopí symbolizovat vladařskou suverenitu, panovník byl také v raném středověku často vyobrazen s kopím např. na mincích (*Cach 1972*, č. 330, 331). Břetislav mu tím tedy předával nárok na knížecí titul (*Charvát 2000*, 167-169).

6.2.3 Sečné zbraně

Použití sečných zbraní při lovu znamenalo přímý kontakt se zvířetem a tím pádem i riziko nebezpečí, kterému se lovec snažil vyvarovat (*Dolínek – Durdík 2008*, 113). Tyto zbraně, hlavně dýky, měly větší uplatnění až po lovu, např. při stahování kůže (*Lawrynowicz - Nowakowski 2009*, 89). Lovci na koních měli někdy u pasu meč, ten mohli využít při boji s medvědy či vlky (*Lawrynowicz - Nowakowski 2009*, 89; obr. 7). Speciální loveckou zbraní, jejíž rozšíření se předpokládá až ve vrcholném středověku, byl tesák. Tesáky byly dříve považovány za zbraň nižších vrstev, ale jejich nálezy pochází z různých typů prostředí. Oproti meči byly jistě dostupnější pro širší vrstvy obyvatel, ale doloženy jsou i tesáky se stříbrnými aplikacemi (*Durdík 1983*, 15; *Jukl 2009*, 6). K lovu byly jistě užívány i sekery, ty sloužily také pro zprůchodnění cest v lese. Nebyly ale zbraní vhodnou pro urozeného člověka, proto se o jejich používání z pramenů nedovídáme (*Čabart 1958*, 22; *Lawrynowicz - Nowakowski 2009*, 90).

6.3 Lovecká zařízení

Málo informací máme rovněž o loveckých zařízeních. Ta byla obsluhována především pomocným personálem, tudíž nestála za zaznamenání. Za nedostatkem informací může být také druh materiálu, ze kterého byla tato zařízení vyráběna, především dřevo, kůže, různé nitě apod., které se běžně nedochovávají (*Andreska – Andresková 1997*, 87-104).

K výbavě lovce patřily lovecké rohy (obr. 4, 7, 15). Rohy sloužily k dorozumívání lovců i na velké vzdálenosti, a to prostřednictvím naučeného systému různých signálů. Vyrobeny byly ze zahnutých zvířecích rohů zvířat, dřeva či kůže. Také mohly být zdobeny vyřezáváním nebo stříbrným či zlaceným plechem (*Niederle 1921*, 315-316; *Niederle 1925*, 716). Pokud lovec roh nepoužíval, nosil ho zavěšený na rameni na řemínku z kůže či

rostlinných vláken (obr. 16), ale na všech vyobrazení loveckých scén ho lovec používá. Loveckou trubku odkazuje kníže Břetislav svému synovi spolu s již výše zmiňovaným kopím. Také v případě rohu zde Petr Charvát vykládá jeho darování jako symbolický akt. Při změně vlastníka pozemku se totiž obchod uzavíral právě předáním rohu. Synovi tím tedy předal majetek, ovšem ne knížecí. Na ten měl nárok budoucí kníže a tím byl bratr Bořivoj. Břetislav měl zřejmě na mysli jeho soukromý majetek. Pokud tomu bylo skutečně tak, jednalo by se o nejstarší doklad vlastního nemovitého majetku knížete v raném středověku (*Charvát 2000*, 167-169).

Nepostradatelným pomocníkem lovce byl samozřejmě lovecký pes. Pomáhal jak při stopování zvěře, tak při jejím štvání a kořist lovcem také přinesl (obr. 7, 9, 15). Již v tomto období se rozlišovalo, který pes se hodil k různým loveckým činnostem. Kníže Soběslav posílá ohaře, aby pronásledovat vrahy, jelikož byli největší a sloužili k honění zvěře. (FRB II, 208; *Sedláček 1884*, 232). Rychlostí vynikali chrti, kteří stíhanou zvěř uštvali. Chov psů velikosti chrtů také dokládá nález dvou vřetených kostí jednoho jedince, který měřil v kohoutku 70 cm, z hradiště Chotěbuz - Podobora datovaného do 2. poloviny 8. století. Chrti nebyli v raném středověku příliš rozšíření a byly spojovány především s panovníkem a nejvyššími kruhy (*Nývtová- Fišáková 2007*, 29-30). K slídění zvěře např. v norách sloužila tzv. vyžlata (*Sedláček 1884*, 232). V ikonografii je nejtypičtějším vyobrazením dvojice pes – zajíc (obr. 5, 22, 23). Lovecké psy měl prý ve velké oblibě Václav I., který s nimi i bydlel (FRB III, 171).

Petr Žídek již na počátku 15. století uvádí celkem šest druhů psů, z toho pět určených k lovu. Ohař je podle něj dobrý k lovu jelenů a všech divokých zvířat, je sice pomalý, ale užitečný v útoku. Chrt je plemeno velmi hubené a vysoké a je určen k chytání velkých divokých zvířat a zajíce. Slídník a vyžle loví s dravými ptáky a veveřičník hledá veverka (*Hadravová 2008*, 308).

Ulovit rychle se pohybující zvěř, např. jelena, by také nebylo možné bez využití koní (obr. 4, 7-9). Jen na koni mohl lovec stačit jak stíhané zvěři, tak psům, kteří ji honili. Lov z koňského sedla byl jistě také bezpečnější, pokud se proti lovcem obrátilo divoké prase nebo jiné větší či agresivnější zvíře. Vyjet na lov na koních se ale nevyplatilo Jaromírovi, když ho přepadli Vršovci. Skákali totiž přes něj právě na koních (*Bretholz 1923*, 62). Vlastnit koně si ale v raném středověku nemohl dovolit každý, vzhledem k omezeným možnostem jeho využití a nákladům na krmivo především v zimním období. Kůň musel také projít dobrým výcvikem, musel vydržet na dlouhé výpravy a mít kuráž při setkání se zvěří. Často se také

pohyboval v nepřístupném terénu a vyžadoval se od něj také transport loveckého náčiní a kořisti (Lawrynowicz - Nowakowski 2009, 92).

Aby mohl být lov uskutečněn, bylo potřeba vyhnat zvěř z úkrytů. To měli na starost různí naháněči zvěře a výjci (Chadt 1907, 13). Ti používali dřevěné hole jak na zvěř, např. zajíce, tak k plašení ptactva (obr. 17). Užívaly se také klapačky, dřevěné hole, kterými se tlouklo o sebe (obr. 18). Ke stejnému účelu mohla také sloužit tzv. zradidla, zvonky z různého materiálu, i hliněné, přivázané k provazu nebo oděvu naháněče (Lawrynowicz - Nowakowski 2009, 98; Durdík 2010, 56). Jako vábničky sloužily také kostěné píšťalky (Hrubý 1965, 250).

Zvěř byla lovena do pastí a sítí. Do pastí byla chytána menší kožešinová zvěř, např. lišky a kuny. Větší zvěř byla naháněna do jam vyhloubených do země a překrytých větvemi (Niederle 1921, 171; kap. 4.4). V sítích uvízli jak větší savci, tak ptáci. Mezi stromy byl vysekán prostor a napříč natažena síť, do které byla zvěř nahnána. Kořist byla lapena také do tenat, kdy se síť zavěsily na dřevěné kůly (Niederle 1921, 171; Andreska – Andresková 1997, 96).

Chytání ptáků do sítí používá také Kosmas jako přirovnání při vojenské výpravě císaře do Čech (Bertholz 1923, 95). Ptáky bylo možné chytat také na lep, tedy na větve namazané lepem (Niederle 1921, 171). Jeden ze způsobů odchytu ptactva je vyobrazen v Antifonáři královny Alžběty Rejčky. Ptáčník drží v jedné ruce síť nataženou na dřevěném rámu a ve druhé ruce tyč s provazem, na kterém je přivázan buď mrtvý dravec nebo jeho atrapa. Pokud by byl pták živý, byl by přivázaný za nohy, ne za hlavu. Ptáčník by měl také na ruce koženou rukavici, která by ho chránila před zraněními způsobenými dravcem. Ptáčník máváním dravce nad hlavou simuluje jeho let. Kořist, v tomto případě zřejmě křepelka, se před dravcem schová příkrčením k zemi, kde ji lovec sebere do sítě. Před příkrčeným ptákem stojí dva další, kteří se ještě necítí dravcem ohroženi (obr. 19)³⁶. Takový způsob lovu měl zřejmě na mysli Pavel Žídek při popisu lovu skřivanů.. Ti se chytali holou rukou přemožení obrazem ostříže (Hadravová 2008, 241). Další ptáčník, který láká na ruku dravce je také vyobrazen v Lekcionáři Alberta Míšeňského (obr. 20).

Rozličná zařízení i pomůcky byly užívány i při samotném chovu dravých ptáků. Dokládá to především spis *De arte venandi cum avibus*, Umění lovu s ptáky. Spis obsahuje množství informací o chovu dravců používaných k sokolnictví i o kořisti. K odpočinku

³⁶ Za laskavou pomoc při determinaci vyobrazení děkuji J. Hrotkovi a o.p.s. Zayferus.

sloužily dravcům dřevěné stoličky (obr. 21). Na hlavách měli připevněné zřejmě kožené čepičky³⁷, které mohly být také zdobené koženými či kovovými aplikacemi. Koženými řemínky byl pták přivázaný k ruce ptáčníka v kožené rukavici. Kůže řemínků měla být nenasákavá, aby dravec příliš netížila, pokud by se při lovu namočil (*Oggins 2004*, 24). Výjimečný nález dokládající chov dravců pochází z manského domu na Křivoklátě, který shořel na počátku 15. století. V druhém patře tohoto domu byly objeveny dva kotce k chovu dravců, jejichž čelní stěna byla vypletena drátěným pletivem (*Durdík 1988*, 292; *Durdík 2010*, 56). S chovem dravců je také spojeno použití rolniček, které sloužily nejen ke sledování ptáka, ale sokolník také díky nim rozpoznal zda pták klesá nebo nespádl (*Oggins 2004*, 24). Rolničky se v Čechách objevují od 9. století a rozšířily se zřejmě z Moravy. Avšak nálezy rolniček z raného středověku pochází především z hrobů, proto nelze jednoznačně prokázat spojitost se sokolnictvím, protože spektrum jejich užití bylo poměrně široké. Sloužily jako oděvní doplněk, k ochraně před démony, při tanci či zvonění při mši a význam měly i v pastevectví (*Polách 2009*, 155; *Mezuliániková 2012*, 25-27).

³⁷ Tento zvyk se do Evropy dostává od Arabů zřejmě díky křížovým výpravám (*Oggins 2004*, 26).

7. Lovená zvěř a její využití

7.1 Způsob lovu

Každý druh zvířete vyžadoval s ohledem na své vlastnosti zvolení specifického způsobu lovu. V raném středověku můžeme doložit tři takové způsoby, a to hon, lov a sokolnictví (*Rösener 1998*, 139-140).

7.1.1 Hon a lov

Podstata tohoto způsobu lovu, který byl oblíbený především ve střední Evropě, na dvoře německých císařů, bylo nadhánění a štvání zvěře (*Rösener 1998*, 141). K tomu byla zapotřebí součinnost lovce, koně a loveckého psa. Když lovec narazil na zvěř, psi se ihned pustili do jejího pronásledování, a to tak dlouho, než ji schvátili. Lovec poté celou akci završil lukem či kopím. Důležitá tedy byla především rychlost (*Niederle 1921*, 174; *Chadt 1909*, 328, 342). Tímto způsobem byli loveni jeleni, srnci, divoká prasata, zajíci a šelmy, např. vlci a lišky (*Chadt 1909*, 342). Honu se, dle písemných pramenů, často věnovala také česká knížata (FRB I, 111; FRB I, 114; FRB III, 111). Hon je častým motivem v ikonografii (obr. 7-10). To, že je hon v takové míře spojován právě s knížaty a světcí je jistě způsobeno jeho značnou oblibou. Je ale potřeba vzít v úvahu, že stíhaným zvířetem byl většinou jelen, který měl v křesťanské ikonografii nezastupitelné místo jako jeden ze symbolů Krista (např. *Vopřada 2013*, 209-213). Je tedy zřejmé, že v mnoha případech se ani o jiný druh lovu a zvířete nemohlo jednat, protože právě stíhaný jelen zde hrál významnou úlohu.

Lovem bylo myšleno pomalé, plíživé stopování a následné zaskočení zvěře. V tomto případě již nebylo zapotřebí koní, psů ani početného loveckého personálu. Tento způsob lze připodobnit s dnešní šoulačce (*Niederle 1921*, 174; *Čabart 1958*, 19). Lov byl velmi náročný především proto, že nesmělo dojít k vyzrazení lovce a vyplašení zvěře.

O tom, jaká zvěř byla tímto způsobem lovena nemáme mnoho informací. Kosmas sice při popisu Čech zmiňuje, že země byla plná ptactva i zvěře, jaká byla ale skutečnost, nevíme (*Bretholz 1923*, 5). V pramenech je často zmiňován jelen, úskalí spojená s tímto zvířetem byla zmíněna výše. Dále je také zmiňováno divoké prase (*Bretholz 1923*, 77, 145). Jako škodná zvěř byli loveni vlci, ty spolu s medvědy ulovil na jedné výpravě také Přemysl Otakar II. (FRB II, 302; *Chadt 1909*, 285). V ikonografických pramenech se objevuje oblíbený námět

zajíců stíhaných psy (obr. 5, 15, 22, 23). Z ptáků byly loveny volavky a jim podobné ptactvo (Bretholz 1923, 24). Zpráva židovského kupce Ibrahima Ibn Jakuba uvádí, že se lovil špaček, který má zelený hřbet a dva druhy divokého kura. Jeden byl černý, druhý pestrý a krásnější než páv (Pauliny 1999, 119). Nedostatek informací ovšem neznamená, že jiná zvíř nebyla lovena. Tento stav je způsoben zaměřením pramenů, které nesloužily k zachycení stavu zvěře.

7.1.2 Sokolnictví

Zcela novým způsobem lovu, který se v Českých zemích objevuje v raném středověku je sokolnictví. Jedná se o lov ptáků a menších savců pomocí vycvičených dravců (Prummel 1997, 333). Kde sokolnictví vzniklo není dodnes zcela známo, ale předpokládá se, že na Blízkém nebo Středním východě či ve stepích centrální Asie (Dobiat 2013, 345). Do Evropy se znalost sokolnictví dostává na počátku 5. století a od počátku 6. do konce 11. století je již rozšířené po celém kontinentu (Dobiat 2013, 344; Prummel 2013, 359-360). Sokolnictví bylo podle výpovědi písemných a ikonografických pramenů již od počátku spojeno především s vyššími vrstvami obyvatel a také s církevními kruhy (Prummel 2013, 361).

Zmínky o sokolnictví se objevují již na Velké Moravě. Fuldské anály zmiňují spor Svatopluka s Rostislavem, který se ho rozhodl na jedné hostině zavraždit. Svatopluk ale vyvázl díky tomu, že se vymluvil na lov se sokoly a uprchl (Pertz 1891, 70). Lov s ptáky měl v mládí v oblibě podle Života sv. Konstantina, řečeného Cyrilla také tento světec. Při jednom lovu vzal svého jestřába na pole, ten mu ale bohužel uletěl. Poté se rozhodl více věnovat křesťanské víře (FRB I, 3).

Sokolnictví je vyobrazeno na bronzovém nákončí z Moravského Jánu. Nákončí pochází z 2. poloviny 8. století a je na něm postava muže s precizně vypracovaným oděvem. Muž má jednu ruku podél těla, druhou vztyčenou nad hlavou a nad ní letí pták s roztaženými křídly a zahnutým zobákem, zřejmě se jedná o dravce. Zvláštní je provedení vztyčené ruky, prsty nejsou tak detailně provedené jako u ruky druhé, je tedy možné, že je zakryta rukavicí (Dekán 1980, 66; obr. 24). Další zajímavý nálezní pochází ze Starého Města. Na pohřebišti na Špitálkách byla v hrobě č. 15 datovaného do 9. století objevena stříbrná plaketa s jezdcem na koni, který nese na levé paži ptáka. Tento výjev byl interpretován jako motiv sokolníka, ovšem Jiří Mlíkovský se domnívá, že se nejedná o dravce, nýbrž o papouška alexandra velkého, který se mohl také dostat na Velkou Moravu (Benda 1963, 41-66; Mlíkovský 2005, 185-196). K tomuto závěru ho vedl tvar a velikost zobáku a jeho viditelné odsazení od hlavy, chybějící nosní otvory, okrouhlý tvar hlavy, krátká křídla, zakřivené letky a odlišné ohbí

křídla od zbytku křídla. Plaketa tedy mohla být vyrobena buď na Moravě, kde jí byla předlohou přímo živá zvířata, nebo v západní Evropě (*Mlikovský 2005*, 185-192). Původně byl motiv sokolníka hledán v byzantském umění (*Profantová 2008*, 96-97). Není ale zcela jisté nakolik mohl být řemeslník na plaketě, která má v průměru 4 cm, detailní. Také nemuselo být pravidlem, že měl předlohu před sebou, většinou zřejmě vznikala po paměti. Pokud byla plaketa vyrobena v západní Evropě a znázorňovala papouška, neznamená to, že musel být s plaketou přenesen na Velkou Moravu také její popis vyobrazení, které mohlo být považováno za sokolnickou scénu.

K sokolnictví byli v raném středověku vybíráni především sokolovití a jestřábovití dravci. Kosmas zmiňuje jako vhodné sokoly a krahujece (*Bretholz 1923*, 24). Se sokolem měl jít lovit i Svatopluk, Cyril zase s jestřábem (*Pertz 1891*, 70; FRB I, 3). Mimo tyto druhy se jeví jako vhodné také raroh, ostříž, dřemlík a poštolka³⁸ (*Oggins 2004*, 10). Příprava k lovu s ptáky byla oproti „klasickému“ lovu poměrně náročná. Dravci nejsou krotcí a nikdy nebyli domestikováni³⁹, proto byl jejich výcvik poměrně náročný. Museli se naučit sžít s člověkem a lovit i takovou kořist, kterou by běžně v přírodě nevyhledávali (*Prummel 2013*, 357).

K výcviku byla většinou upřednostňována mláďata, ačkoliv i výcvik starších ptáků byl možný, avšak o poznání složitější. Mladí jedinci byli vybíráni z hnízd a dále se o ně staral již sokolník⁴⁰. Ptáci se museli naučit zaútočit na kořist, ale po jejím ulovení jí nesníst a vyčkat na příchod sokolníka (*Prummel 2013*, 357). V sokolnictví byly preferovány samice, neboť jsou větší než samci a dokážou ulovit i větší kořist (*Oggins 2004*, 12).

Všichni dravci nelovili stejným způsobem. Sokolovití ptáci, kteří lovili volavky, jeřáby, kachny a havrany, byli vypuštěni ještě před spatřením kořisti, neboť mohou kroužit ve vysokých výškách (až 2 km) nad lovcem. Po spatření kořisti se pustí stěmhlav dolů a první útok na ni bývá často fatální (*Oggins 2004*, 11; *Prummel 1997*, 333-334). Naopak jestřábovití, jejichž kořisti byly kachny, koroptve, volavky i jeřábi, jsou do spatření kořisti nesení lovcem a až poté, co psi kořist vyruší, jsou vypuštěni. Loví z menší výšky kolem (500 m) a na rozdíl od sokolovitých mohou lovit také v zalesněném prostoru (*Oggins 2004*, 11-14; *Prummel 1997*, 334).⁴¹ Dravci byli cvičeni také k lovu zajíců, které by ve volné přírodě nejspíš běžně nelovili

³⁸ Poštolky se prý hodily k výcviku mladých mužů (*Prummel 1997*, 359; *Hadravová 2008*, 229).

³⁹ Tyto druhy nelze rozmnožovat v zajetí (*Prummel 2013*, 357).

⁴⁰ Mláďata byla ještě dokrmována slepičím masem, skopovým srdcem a kaší z vařených vajec a mléka (*Oggins 2004*, 22).

⁴¹ Lov sokolovitých se také označuje jako vysoký, s jestřábovitými jako nízký (např. *Prummel 1997*, 333-334).

(Oggins 2004 15). Ulovení zajíce za pomoci dravců a psů vyobrazuje např. Antifonář královny Alžběty Rejčky (obr. 22).

7.1.3 Areál výskytu zvěře

Areál výskytu některých druhů zvěře se v raném středověku nemusel shodovat s dnešním a u každého druhu ho nelze přesně vymezit.

Husté lesní porosty zřejmě původně obýval srnec obecný (Bailie – Grohman 1909, 45). Ovšem s ustupujícím lesem se přizpůsobil životu při okrajích lesa, v otevřené krajině (Anděra – Horáček 2005, 209). Převážně s lesy byl také spojen výskyt losa evopského, pratura a zubra. Los vyhledával především vlhké a bažinaté lesy, zubr listnaté a smíšené s množstvím křovin (Anděra – Horáček 2005, 208, 219). Pratur mohl osidlovat i otevřené bažinaté krajiny podél řek (Vuure 2002, 7-8).

Zřejmě velmi přizpůsobivý byl jelen lesní, který obýval jak okraje lesů, tak i pastviny a louky (Mattioli 2011, 442). Hustější lesy a pole vyhovovaly také praseti divokému (Anděra – Horáček 2005, 199). Časté stížnosti na škody na úrodě dokazují jejich časté návštěvy právě na polích (Chadt 1909, 140).

Zalesněné oblasti vyhledávaly také šelmy, vlk obecný, medvěd hnědý a rys ostrovid. Ve výjimečných případech byl ale jejich výskyt zaznamenán i v okolí lidských obydlí (FRB II, 302; Anděra – Horáček 2005, 184-195). Velmi přizpůsobivá byla liška obecná (Anděra – Horáček 2005, 187).

Bobr evropský byl spojen především s břehy řek i rybníků, veverka obecná s lesy (Anděra – Horáček 2005, 182-184).

Různé areály osidloval také zajíc evropský. Vyhledával pole, louky i křovinaté stráně (Anděra – Horáček 2005, 163).

Více jsou se svým prostředím spjati ptáci⁴². Loveni byli jak ptáci žijící ve vodním prostředí, tak ptáci obývající převážně zalesněné i bezlesé oblasti.

Na vodní prostředí jsou z řádu brodivých vázána labuť a z řádu vrubozobých husa velká, kachna divoká, turpan hnědý, morčák malý, kopřivka obecná, lžičák pestrý a čírka modrá a z řádu krátkokřídlých lyska černá (Hudec a kol. 1972, 330, 343, 389, 404, 411, 438, 500-502; Hudec a kol. 1977, 408). S vodním prostředím jsou spojeni z řádu brodivých

⁴² Vzhledem k veliké druhové rozmanitosti budou zmíněny pouze druhy, jejichž přítomnost byla zaznamenána v osteologických souborech (kap. 8.4).

volavka popelavá, bukač velký, čáp bílý, z řádu krátkokřídlých jeřáb popelavý a drop velký a z řádu dlouhokřídlých čejka chocholátá a vodouš (*Hudec a kol. 1972, 227, 279, 298; Hudec a kol. 1977, 351, 432, 450, 560*). Lesy nedaleko vlhčích míst a potoků vyhledává sluka lesní z řádu dlouhokřídlých (*Hudec a kol. 1972, 612*).

Množství druhů se vyskytuje při okrajích lesů. Holub hřivnáč sídlí v lesích jehličnatých, listnatých i smíšených, hlavně při okrajích polí a luk. Světlé lesy vyhledává také holub doupňák (*Hudec a kol. 1972, 826, 835*). Z řádu hrabavých obývá okraje lesů tetřívka obecná, více otevřenou krajinu osidluje křepelka polní a koroptev polní (*Hudec a kol. 1972, 279, 310, 324*). Naopak zapojené lesní porosty upřednostňuje tetřev hlušec a jeřábek lesní (*Hudec a kol. 1972, 279, 300; Peške 1993, 55*). Z řádu pěvců obývají drozdovití smíšené i listnaté lesy a jejich okraje, ale také sady či zahrady (*Hudec a kol. 1983a, 513-537*). Krkavcovití mají širokou ekologickou valenci (*Peške 1981b, 144*). Sojka obecná obývá spíše okraje lesů, kavka obecná místa s množstvím vysokých, starých stromů v okolí polí a luk (*Hudec a kol. 1983b, 879, 908*). Vrána černá a šedá může sídlit v otevřené krajině i lesích a krkavec velký v zapojených lesích s lesními pastvinami a loukami (*Hudec a kol. 1983b, 932, 940*). Při okrajích lesů se také drží červenka obecná. (*Hudec a kol. 1983a, 422*).

Také poblíž lidských sídlišť se zdržuje sýček obecný z řádu sov. Žije v otevřené krajině, sadech a polních remízkách (*Hudec a kol. 1983a, 77*). Do zahrad se také pouští puštík obecný, který také obývá starší lesy, především listnaté a smíšené (*Hudec a kol. 1983a, 84*). Lesy s otevřenými plochami polí a luk vyhledával kalous ušatý (*Hudec a kol. 1983a, 100*).

Dravci vyhledávají jak lesnaté, tak otevřené plochy. Převážně v lesnaté krajině žijí jestřábovití. Okraje rozsáhlých lesních porostů osidluje krahujec obecný, jestřáb lesní se vyskytuje v lesích všech typů, především prosvětlených, které se střídají s otevřenou krajinou (*Hudec a kol. 1977, 66, 76*). Také včelojed lesní se usazuje v lesnaté krajině střídající se s otevřenými plochami (*Hudec a kol. 1977, 57*). Káně lesní obývá také lesy střídající se s otevřenou plochou, ale káně bělochvostá a rousná upřednostňuje otevřené bezlesé plochy (*Hudec a kol. 1977, 86, 90, 105*). Orlík krátkoprstý žije i v bezlesích terénech (*Hudec a kol. 1977, 202*). Otevřenou krajinu i lesy s volnými plochami vyhledává raroh velký, sokol stěhovavý i poštolka obecná (*Hudec a kol. 1977, 213, 226, 260*).

7.2 Zvěř jako součást jídelníčku

O tom, jaké druhy zvěře byly připravovány k jídlu, prameny obvykle mlčí. Kosmas prvním Čechům přisuzuje jistě idealizovanou stravu složenou z žaludů a zvěře (*Bretholz 1923*, 8). Nejstarší zprávu o konzumaci zvěře přináší Ibrahim Ibn Jakub, který píše, že Slované jí hovězí maso, husy a tetřeva a tetřívka, který má chutné maso. Nejedí ale slepice, protože by z nich mohli mít spalničky (*Pauliny 1999*, 119). Výjimečná je zmínka o loveckém a kuchařském umění biskupa Šebíře. Ten uměl očistit a připravit ocas divokého prasete takovým způsobem, že mu za to měl kníže Oldřich slíbit biskupství (*Bretholz 1923*, 77). Konzumaci medvědího masa dokládá rada mistra Albíka Václavovi IV., aby se ho ze zdravotních důvodů vyvaroval (*Říhová 2014*, 367). Připravovalo se také maso pratura. Jeho dobré a tučné maso popisuje arabský cestovatel a geograf Abu Hamid al- Garnati (*Pauliny 1999*, 165). Petr Židek ho také považuje za jedlé, ačkoliv ho již zřejmě osobně nemohl ochutnat a o této informaci se patrně někde dočetl (*Hadravová 2008*, 292).

Ve větší míře lze rekonstruovat jací divocí ptáci byli považováni za vhodné k jídlu. A to především díky práci abatyše v klášteře sv. Disiboda Hildegardy z Bingenu, která v díle *Physica* popisuje využití různých druhů ptáků v medicíně. Výjimečné je její dílo především díky tomu, že mimo ve středověku běžného opisování starších autorů vychází také z vlastních zkušeností (*Hildegarda z Bingenu 2013*, 8-13). Jak se náhled na konzumované ptactvo měnil lze porovnat s dílem Pavla Žídka, který se ve svém díle *Knihy dvacatera umění* z počátku 15. století také zmiňuje o požitelnosti některých ptáků (*Hadravová 2008*).

Dle Hildegardy má chutné maso volavka popelavá, jeřáb popelavý, tetřev hlušec, tetřívka obecný, káně lesní, sluka lesní, sýkora,⁴³ a drozdovití. Pouze zdravým lidem dovoluje labuť velkou, koroptev polní, kosa černého, křepelku polní a pěnkavu obecnou. Za zcela nevhodné považuje páva korunkatého, některé dravce jako sokola stěhovavého, jestřába lesního, krahujce obecného nebo poštolku obecnou, krkavce velkého, kavku obecnou a vránu černou a šedou, bukače velkého, sojku obecnou, výra velkého, vrabce domácího a polního, skřivana polního a strnada obecného (*Hildegarda z Bingenu 2013*, 49-124). Židek se s Hildegardou na většině chutí shoduje a jako chutné přidává ještě jeřábka lesního, dlaska tlustozubého, bažanta obecného a žluvu hajní. Oproti Hildegardě doporučuje kosa černého, křepelku polní, kavku obecnou a vránu černou, ale je zcela proti masu labutě velké (*Hadravová 2008*, 205-233). Opačné názory mají oba autoři na husu a kachnu. Hildegarda doporučuje především jejich divoké formy. Husa má být také nadívána šalvějí a dalšími

⁴³ Zřejmě sýkora koňadra i modřinka.

léčivými bylinkami, pečena na rožni a potírána vínem a octem. Nedoporučuje ji vařit. Její peří se také hodí na vycpání lůžkovin (*Hildegarda z Bingen* 2013, 65-70). Naopak Pavel Žídek upřednostňuje domácí formy husy a kachny (*Hadravová* 2008, 211, 222).

Málo informací je k dispozici o samotné úpravě masa. Ani Magdalena Beranová nepřináší o raném středověku nic bližšího. Vychází z mladších českých kuchařek, které se dochovaly až z 2. poloviny 15. století (*Zíbrt* 2012b, 71; *Beranová* 2011, 118-121). Maso mohlo být pečeno buď na rožni nebo vařeno (*Niederle* 1921, 197). Velislavova bible ukazuje jako možný způsob přípravy jelena právě vařením a opékat mohl jistě Šebíř kančí ocásek (obr. 6). Pro zvýraznění chuti byly k masu přidávány různé byliny a koření, Hildegarda např. zmiňuje šalvěj (*Hildegarda z Bingen* 2013, 66).

7.3 Kožešiny

Ulovená zvířet nemusela být ceněna pouze v kuchyni. Především kvalitní kožešina některých zvířat se těšila velké oblibě při výrobě oděvů a nemalý byl význam kožešin jakožto obchodního artiklu (*Žemlička* 1997, 38-39).

Kosmas sice píše, že se první Čechové zahalovali do oděvů z kožešin divoké zvěře a ovcí, ale nejcennější kožešiny byly vyhrazeny pouze nejurozenějším osobám (*Bretholz* 1923, 8). Již Karel Veliký zakazuje nižším vrstvám kožešiny z rysa, popelky, sobola, kuny a hranostaje, ale povoluje medvěda, vlka, ovci a tchoře (*Kybalová* 2001, 31). Kožešina byla součástí nejvýznamnější panovnické insignie. Původně zřejmě nosila knížata na hlavě kápi z kožešiny dravého savce, tzv. *mutatorium* (*Žemlička* 1997, 400). Takovým dravcem mohl být medvěd, rys či vlk, z menších druhů liška, vydra, kuna, sobol, hranostaj, bobr, jezevec nebo veverka (*Niederle* 1921, 170). Právě kápy z hranostaje nebo podobného zvířete zřejmě zobrazuje Kodex Vyšehradský (obr. 26). Často se také kožešina používala při podšívání pláštěů nebo výrobě kožichů. Biskup Tobiáš s sebou při příležitosti svého zvolení v roce 1279 vzal družinu oblečenou do honosných oděvů, mimo jiné i kožichů z kuny (FRB II, 330). Na svatbu neteře Přemysla Otakara II. bylo pořízeno mnoho luxusních látek, mezi nimi také kožešiny, a to hermelín.⁴⁴ Zbytky kožešin byly také nalezeny v hrobech. Ve Starém Městě se dochovaly kožešiny např. v hrobě č. 266/AZ. Mohlo se jednat o součást oděvu nebo pokrývku (*Hrubý* 1955, 215).

Kožešiny ale nezdobily pouze oděvy, používaly se také jako příkrývky nebo podložky. Biskup Theotmar si roku 900 stěžuje papeži Janu IX., že Moravané při přísaze klečí na vlčích

⁴⁴ Hermelín byla kožešina z hranostaje (*Ottův slovník naučný* 1897, 762).

kůžích (CDB I, č. 30, 29). Když byl Jindřich Zdík přepaden na své cestě do Říma, uprchl pouze zabalený do kožešin, kterými se přikrýval (FRB II, 144).

Oděvy z kožešin zhotovoval kožešník. Písemné prameny zmiňují kožešníky darované klášterům. Například litoměřická kapitula získala kožešníky bílé a černé (*pellifices albi et nigri*), další kožešníci tchořích kůží (*sutores mardurinarum pellium*) náleželi do majetku staroboleslavské kapituly (CDB I, č. 55, 53-60; CDB I, č. 382, 358-362). Ne všichni kožešníci ale měli přesně vymezenou odbornost, obecně kožešníka (*pellificem*) dostal Kladrubský klášter (CDB I, č. 390, 393-403). Prameny ale mlčí o tom, kde měli brát kožešníci pro své řemeslo suroviny, v darovacích listinách se totiž nevyskytují žádní lovci, a většinou ani poskytnutí práva lovu zvěře (viz kap. 3.2, 5.2). Kožešiny mohly být požadovány od poddaných jako dávka. Liščí kožešiny platili např. kladrubští obchodníci jako daň panovníkovi (CDB II, č. 366, 398-399). Není ovšem vůbec jisté, zda by stačili pokrýt poptávku a zda vůbec bylo v českých zemích dostatek těchto kožešinových zvířat. Prameny zachycují především jejich prodej, nikoliv lov. O obchodu s kožešinami se dovídáme již v 9. století, kdy Ibn Hurdadbih zmiňuje dovoz bobřích, liščích a sobolích kožešin od Slovanů a Ibrahim Ibn Jakub určuje Prahu jako významné centrum obchodu (Pauliny 1999, 90-91, 117). Velké množství kožešinové zvěře bylo podle Pavla Žídka v lesích Mazovska (Hadravová 2008, 312-313). Kožešiny byly zřejmě ve velké míře dováženy. Velký význam kožešin na sever a východ od našich zemí dokládají i zprávy dalších cestovatelů. Abu Hamid al- Garnati popisuje národ Aru jako lovce bobrů, hranostajů a veverek⁴⁵. Staré kožešiny z veverek měly u Slovanů sloužit také jako platidlo. Kůže musela být celá, tedy i s hlavou a končetinami. Do svazku, který byl zapečetěn, bylo svázáno 18 kůží (Pauliny 1999, 160-161).

7.4 Lov a lovená zvěř jako znak statusu

Lov v raném středověku nebyl pouhou zábavou a ani nesloužil k zajištění potravy. Lov byl těsně spjat s panovnických dvorem a byl jedním ze základů výchovy knížecích a královských synů. Již životopisec Karla Velikého Einhardt píše, že se jeho synové museli učit jízdu na koni, používat zbraně a lovit jakmile byli dostatečně staří (Pertz 1911, 23). Takovou průpravu jistě dostávali také potomci přemyslovců (Dvořáčková-Malá – Zelenka 2011, 156). Umění lovit tedy patřilo k základním vladařským dovednostem. Panovník ukazoval svou sílu a moc, a to nejen ulovením silného zvířete, ale i zorganizováním tak náročné akce. Při lovu také lépe poznal své druhy, zda se na ně může spolehnout, jejich odvalu a věrnost (*Žemlička*

⁴⁵ Mohlo by se jednat o některý z ugrofinských kmenů (Pauliny 1999, 160-166).

2005, 149-150). Cizí ikonografické prameny z 14. století často zobrazují na lovu také ženy (Zelenka 2014a, 410). Ovšem již Kosmas tuto činnost přisuzuje pouze mužům, lze tedy předpokládat, že alespoň v raném středověku byla přítomnost žen na lovu nepravděpodobná (Bretholz 1923, 19).

Významná byla také role zbraní a loveckého rohu. Panovníci byli především na mincích často vyobrazeni právě s kopím, symbolem vladařské suverenity, které také odkazuje Břetislav svému synovi (Bretholz 1923 174; Cach 1972, č. 330, 331, 334; Charvát 2000, 167; obr. 27). Symbolický význam měl také roh, doklad vladařské svrchovanosti a panství. Takové rohy se často uchovaly v chrámových pokladech, dva slonovinové rohy jsou dodnes uloženy v pokladnici svatovítské katedrály (Charvát 2000, 168).

Se symboly vlády byla také spojována vyobrazení ptáků. Ti jsou např. na nákončí z Moravského Jánu, ale také na mincích interpretováni jako zvířata, která přináší vládu zobrazené osobě (Cach 1972, č. 413, 423; Dekán 1980, 87-88; obr. 24, 28). Významný byl v raně středověké symbolice jelen. Jako symbol Krista je zmiňován již v Bibli (např. žalm 42) a byl to také jelen, který přiváděl hříšníky na cestu víry. Tak se stal z Placida sv. Eustach, který na lovu spatřil jelena s křížem mezi parohy (obr. 9, 10). Stíhaná laň dovedla vizigótského krále k sv. Aegidiovovi a knížete Bořivoje ke sv. Ivanovi (FRB I, 114; obr. 7). Plaketu s motivem jelena zápasícího s dravcem lze také interpretovat jako Krista nesoucího lidskou duši (Charvát 2007, 127; obr. 29). Tato plaketa pochází z hrobu kněžny z Želének a ačkoliv jsou vyobrazené motivy často přisuzovány východním umění, lze díky křesťanským symbolům nalezeným v hrobě usuzovat právě na křesťanskou symboliku (Charvát 2007, 127; Profantová 2008, 97).

Zcela opačně bylo nahlíženo na šelmy, např. vlka a medvěda. Především vlk byl v raném středověku jakožto divoké zvíře symbolem nezkrotné přírody, zvířete bažící po krvi (Isidor ze Sevilly 2004, 83-84).

Divoká zvířata byla také součástí raně středověkých amuletů. Takový nálezný pochází ze Staré Kouřimi. K pohřbu dospělé ženy č. 49b náležel mimo jiné amulet původně považovaný za kančí kel, avšak jedná se o řezáky bobra (Lutovský 2006, 224). Zuby byly uloženy ve stříbrné pozlacené trubičce, ke které zřejmě patřil ještě stříbrný řetězový nákrčník (Šolle 1966, 78). Podobný amulet pochází ze Starého Města. Stříbrný, obloukovitě zahnutý amulet patřící 6-7 leté dívce (č. 167/51), byl pověšen na nákrčníku, bohužel není znám jeho obsah (Hrubý 1955, 514). Část slonoviny obložené zlatým plechem obsahoval amulet z Kolína. Zavěšen byl na krku dospělého muže (Lutovský 2006, 224). Do hrobů byly ukládány také kosti divokých

zvířat. Na již zmiňovaném Starém Městě byly ve třech hrobech doloženy kančí kly, a to jak v ženských (č. 56/St), tak mužských (36/51) hrobech. V hrobech byly uloženy také ptačí kosti, bohužel neznámého druhu (*Hrubý 1955*, 407, 514). Kost zajíce byla nalezena v hrobě mladé ženy z Dolních Věstonic- Na pískách (*Dreslerová 2012a*, č. 755/57).

Lov a konzumace lovené zvěře bývají často považovány za ukazatel statusu. Definice statusu je ale poměrně problematická a je ovlivněna řadou faktorů⁴⁶ (*Ames 2009*, 487-490). Lze ji popsat jako získanou pozici uvnitř určité komunity. Nutné je také rozlišovat mezi bohatstvím a společenským statutem, kdy jedinec může mít vysoké společenské postavení, avšak nemusí disponovat velkým majetkem (*Ashby 2002*, 37).

Společenské rozdíly se odráží mimo jiné v konzumované potravě.⁴⁷ Dle Davida Singera lze lépe rekonstruovat společenské postavení prostřednictvím konzumované stravy, která je méně viditelná ostatním lidem (*Singer 1987*, 88-90). Ačkoliv např. hostiny sloužily především k reprezentaci, luxusní jídlo si lidé s nižším postavením nemohli dopřát tak často, tudíž by se jeho konzumace výrazně neodrazila v osteologických souborech (*Ashby 2002*, 39).

Ve všech obdobích samozřejmě nebyly považovány za luxusní stejné potraviny. Podle Marijke van der Venn je u jednoduchých společností dokladem luxusu především kvantita potravy, která se konzumuje během společných slavností. Zatímco u komplexních společností je ukazatelem luxusu kvalita. Důraz je kladen na nedostupné, drahé a exotické potraviny (*Veen 2003*, 405-418). Za luxusní bývá také považováno to, co je zakázáno nebo dostupné pouze omezenému okruhu lidí. Právě do této kategorie spadá také maso z lovené zvěře. Konzumované potraviny také nemusely být vždy chutné, ale sloužily pouze k prezentaci⁴⁸. To je např. případ volavky popelavé (*Ervynck a kol. 2003*, 428-434). Některé druhy také mohly být konzumovány kvůli léčebným účinkům různých částí jejich těl, obsáhlý výčet těchto druhů podává např. Hildegarda z Bingenu, která popisuje léčivé účinky téměř každého druhu domácích a především divokých ptáků (*Hildegarda z Bigenu 2013*).

⁴⁶ Závisí na politickém i ekonomickém postavení, pohlaví povolání, náboženství. Může být jak získaný, tak i zděděný (*Ames 2009*, 487-490).

⁴⁷ Lze je sledovat také např. na keramice, ale zde se také mohou odrážet více společenské aspirace než skutečné postavení (*Ashby 2002*, 38).

⁴⁸ To, co je za chutné považováno dnes se samozřejmě mohlo ve středověku lišit.

Ukazatelem luxusních potravin by měla být velká rozmanitost druhů, poměr lovených a domácích druhů a přítomnost těch druhů, které nebylo energeticky výhodné lovit (*Ashby 2002, 40*).⁴⁹

⁴⁹ Tzn. kdy byl energetický výdej vynaložený na jejich ulovení vyšší než příjem, který kořist představovala (*Ashby 2002, 40*).

8. Lovná zvěř z pohledu archeozoologie

8.1 Osteologické soubory

Raný středověk patří z archeozoologického pohledu k jednomu z nejvíce zkoumaných období. To je způsobeno především výzkumy hradišť, která se těšila velkému zájmu badatelů. Informace o zbytcích zvířat lze nalézt v publikovaných i nepublikovaných osteologických souborech. Archeozoologická data nepublikovaných souborů jsou uvedena v nálezových zprávách uložených v archivech institucí, publikované výsledky se objevují v celostátních i regionálních periodikách či samostatných monografiích.

Zpracování prvních raně středověkých osteologických souborů je spjato s počátky středověké archeologie. Tyto soubory byly publikovány od počátku 50. let 20. století. Lovná fauna je v nejstarších výzkumech bohužel prezentována pouze ve formě výčtu druhů (např. *Jirsík 1952; Brůčková 1956*)⁵⁰. V 60. letech se již objevují práce, ve kterých pokud nejsou zaznamenány počty určených kostěných zbytků daných druhů, jsou alespoň zmíněny druhy na dané lokalitě převažující (*Hrubý 1965; Novotný 1966*). V 70. a 80. letech počet zpracovaných souborů sice roste, většinou se ale jedná o nepublikované zprávy (např. *Peške 1977; Peške 1981c; Peške 1987a, b*). V tomto období se objevuje také první práce na téma lovné zvěře v raném středověku (*Peške 1985b*). Nejvíce souborů obsahujících kostěné zbytky divokých savců bylo publikováno v posledních dvaceti letech. Obvykle zahrnují jak počty určených kostěných zbytků (NISP), tak minimální počty jedinců (MNI). V mnoha případech jsou připojeny i tabulky s informacemi o všech určených kostech (*Kyselý 2000a; Kovačiková 2012*). Velkým přínosem, zejména u souborů z hradišť, je studium prostorové distribuce zbytků zvířat na zkoumaných lokalitách. Díky nim lze sledovat nejen druhy, které byly konzumovány, ale také zda byly určité části zvířat preferovány či vyhrazeny pro určitou skupinu obyvatel (*Kyselý 2004a; Kyselý 2015*). Velkou ztrátou pro poznání lovu zvěře v raném středověku je nedokončený⁵¹ výzkum Mikulčic. V posledních letech se ale i v této oblasti začínají objevovat kvalitně zpracované soubory (*Dreslerová 2012a; Dreslerová – Hajnalová – Macháček 2013*).

8.2 Domáci a divoký

⁵⁰ Ačkoliv Božena Brůčková již v souboru z Libice nad Cidlinou udává u tří druhů i počty kostěných zbytků (*Brůčková 1956*, 30-31).

⁵¹ A kvůli brzkému úmrtí Zdeňka Kratochvíla a zničené dokumentace také nedokončitelný.

Při studiu divoké fauny je samozřejmě klíčové odlišení domácích a divokých forem některých zvířat. Archeozoologie se tímto tématem zabývá již několik desetiletí (*Vigne – Helmer – Peters 2005*, 1-17). Tento problém se u savců týká především prasete divokého, pratura a vlka. U některých nálezů turů je kromě pratura a tura domácího problematické také rozlišení pratura a zebra (*Kyselý - Meduna 2009*, 249-252; *Sykes 2011*, 328). Možnosti odlišení divoké formy od domácí jsou studovány především u prasete. Nejčastěji se užívá měření velikosti některých kostí a především zubů (*Warman 2005*, 61-79; *Dobney a kol. 2007*, 57-82). Zejména determinace podle zubů je v poslední době zpřesňována díky většímu počtu měření a srovnávacím studiím (např. *Evin a kol. 2014*, 1-8). Obtížemi při určení formy někteří autoři vysvětlují nedostatek kostí vlka na středověkých lokalitách v celé Evropě. U tohoto druhu se pro rozlišení mezi vlkem a psem užívají rozměry zubů a lebky. Problém představují především různé rasy psů, které se v minulosti velmi měnily, zejména kosti větších psů jsou těžko rozeznatelné od kostí vlka (*Pluskowski 2006*, 279-295). Identifikaci obou zmíněných druhů může komplikovat také jejich možné křížení (*Pluskowski 2006*, 285-286; *Albarella 2010*, 63).

Ptáci zahrnují velké množství druhů, proto je jejich determinace obtížná (*Albarella – Thomas 2002*, 32). Zástupci jedné čeledi mají většinou tvarově i velikostně velmi podobné kosti a blíže je nelze identifikovat (*Serjantson 2006*, 133). Obtížné je také rozpoznat nálezy domestikantů od kachny divoké, husy velké a holuba doupňáka (*Kyselý 2000a*, 156)⁵². Velmi podobné jsou také kosti tetřívka obecného a kura domácího (*Peške 1993*, 54).

8.3 Metodologie

Osteologické soubory musely splňovat několik kritérií:

1. Soubory musely být získány na lokalitách ležících na území České republiky.
2. Soubory musely být datovány do období raného středověku, tedy do 6. až 13. století.
3. Soubory musely obsahovat alespoň jeden kostěný zbytek lovené zvěře (savce či ptáka). V případě savců nebyly započítány zbytky např. hryzce vodního (*Arvicola terrestris*) nebo krysy obecné (*Rattus rattus*), resp. druhů, jejichž lov se obecně nepředpokládá.

⁵² V takových případech se užívá označení *Sus strofa* f., *Bos primigenius* f., *Canis lupus* f., *Anas platyrhynchos* f., *Anser anser* f. apod. (*Kyselý 2000a*, 156).

Všechny lokality byly rozděleny dle datace do několika skupin (např. *Lutovský 2009*, 5) :

KPT (kultura pražského typu) 530/560-650/700

RS2 (starší doba hradištní) 650/700-800/850

RS3 (střední doba hradištní) 800/850-950

RS4 (mladší doba hradištní) 950-1150/1200

RS (raný středověk) 6.- 13. století

VS⁵³ (vrcholný středověk) 1200-1500

Většina lokalit byla rozdělena dle typu prostředí, a to na hradiště (hrad.) a sídliště (sídl.). Dvě lokality byly označeny jako hrob. Žádná lokalita nepocházela z církevního prostředí. Nejstarší takovýto soubor z Kladrubského kláštera je datovaný až do 2. poloviny 13. století (*Sůvová 2010*).

Zjišťován byl jak počet determinovaných kostí, zubů a jejich fragmentů všech savců či ptáků, tak počet určených nálezů jednotlivých lovených taxonů (NISP) na příslušné lokalitě (např. *Lyman 2008*, 57; *Kyselý 2004b*, 281-284). V tabulkách jsou lovené druhy savců a ptáků řazeny z důvodu větší přehlednosti podle nejvyššího počtu určených kostěných zbytků. Ve výsledcích některých publikovaných souborů jsou uvedeny také minimální počty jedinců (MNI), ovšem užitý metodický postup vedoucí ke zjištění MNI se může u jednotlivých autorů lišit, proto nejsou v kontextu této práce vhodné k porovnání lokalit. Tento údaj navíc není uveden u všech souborů. Pokud byly v souborech určeny zbytky parohů jelena lesního nebo srnce obecného, nebylo s nimi dále počítáno a byly uvedeny pouze v poznámce. Nemusí totiž dokládat ulovení zvířete, nýbrž mohou pocházet ze shozů.

Celkem byla získána data z 68 lokalit pro savce a 26 lokalit pro ptáky. K dalšímu porovnávání byly vybrány ty soubory, které obsahovaly alespoň 200 determinovaných zbytků lovených savců. V případě ptáků byla zvolena hranice 100 nálezů. Pokud by byl počet determinovaných zbytků menší, mohlo by dojít ke zkreslení procentuálního zastoupení lovené zvěře, avšak u ptáků byla zvolena nižší hranice, protože zachycení jejich zbytků při výzkumech je oproti zbytkům savců nižší.

⁵³ Zařazení do horizontu RS4/VS byla použita u dvou lokalit, jejichž datace mírně přesahovala 13. století. Sv. Jiří- Kouřim je datován do 2. poloviny 12. až 1. poloviny 13. století a Pražský hrad- kostel Panny Marie do 12. až 13. století (*Novotný 1966*; *Petríčková 2000b*).

Při archeologických výzkumech, které jsou většinou záchranné, nebývá především z časových a finančních důvodů prosíván či plaven sediment,⁵⁴ proto jsou kosti především menších ptáků zaznamenány minimálně (*Serjantson 2006*, 133).

Vzhledem ke značným potížím při určování domácích a divokých forem u některých ptáků, především hus, kachen a holubů, byly započítány pouze ty nálezy, u kterých byla forma spolehlivě určena.

Protože je množství taxonů divokých druhů ptáků na lokalitách poměrně značné, jsou nálezy ptáků porovnávány na úrovni řádů (např. dravci, sovy, hrabaví) nebo čeledí, v případě některých pěvců (např. krkavcovití, lejskovití nebo drozdovití). Ze skupiny dravců bylo při porovnávání lovených a sokolnický využívaných druhů vyčleněno káně, protože dle písemných pramenů mohlo být vyhledáváno jako pochoutka a zcela vyloučen řád sovy, který naopak jako potrava nesloužil zřejmě vůbec (*Hadravová 2008*, 216; *Hildegarda z Bingenu 2013*, 88-89). Do výpočtů nezasáhl ani nález bažanta, kvůli jeho problematické determinaci (více kap. 9).

Vzhledem k velkému počtu druhů je dále pracováno se skupinami **dravci**, ve smyslu sokolnický využívaných ptáků (sokolovití a jestřábovití bez káněte) a **konzumování ptáci**, tedy ti, u nichž se předpokládá potravní využití (hrabaví, brodiví, vrubozobí, krátkokřídlí, dlouhokřídlí, drozdovití a lejskovití pěvci). Tyto skupiny byly vytvořeny pouze pro hradištní lokality.

Konzumování ptáci byli rozděleni také podle typu prostředí, ve kterém mohli být uloveni, a to na vodní (druhy žijící v okolí vodních ploch) a lesní a otevřené plochy (druhy vázané na lesy, jejich okraje a bezlesí).

Je důležité si uvědomit, že výskyt nálezů divokých savců a ptáků v archeozoologických souborech nemusí nezbytně ukazovat na jejich ulovení nebo konzumaci, např. zavlečou-li psi těla ptáků na sídliště. Zpřesnit, zda bylo zvíře zkonsumováno mohou „kuchyňské“ a řeznické zásahy na kostech, ty ale bohužel, zejména v případě ptáků, většinou chybí (*Serjantson 2006*, 133).

⁵⁴ Ideální by byla síta o průměru ok 5 mm a menší (*Serjantson 2006*, 133).

8.4 Výsledky

Celkem byla porovnána data z 41 lokalit v jejichž osteologických souborech byly zachyceny zbytky lovených savců, 30 z Čech a 11 z Moravy (tab. 1). 25 osteologických souborů bylo získáno z hradišť a 16 ze sídlišť, počty určených kostěných zbytků jednotlivých lovených druhů savců bylo získáno u 22 hradištních a 15 sídlištních lokalit⁵⁵. Pro srovnání změn v zastoupení lovených savců v různých obdobích (KPT až RS4) bohužel nebyl k dispozici reprezentativní počet souborů. Porovnávat bylo možné pouze nálezy sídlištních lokalit datovaných do období KPT a RS4 (graf. 2).

Na všech raně středověkých lokalitách dle NISP (tab. 2.) nejvíce zastoupen jelen lesní a početné bylo také prase divoké. Méně se vyskytovaly zbytky zajíce polního a srnce obecného. Mezi druhy, jejichž NISP bylo nižší než 5 %, patří pratur, medvěd hnědý, bobr evropský a los evropský. Výjimečně byly v souborech přítomny zbytky veverky obecné, lišky obecné, rysa ostrovida, jezevce lesního, tchoře tmavého/stepního a hranostaje.

Z hlediska přítomnosti/absence kostí jednotlivých taxonů (tab. 2) byl na lokalitách nejvíce doložen jelen lesní, následovaný srncem obecným, zajícem polním a prasetem divokým. Na téměř polovině lokalit byl přítomen pratur, medvěd hnědý a bobr evropský. Na méně než čtvrtině lokalit se vyskytovaly nálezy jezevce lesního, losa evropského, lišky obecné a veverky obecné. Okrajově byli potvrzeni rys ostrovid, tchoř tmavý/stepní, lasice hranostaj a vydra říční.

Kosti jelena lesního byly nejčastěji evidovány na hradištích, což se projevilo také vyšší hodnotou NISP (tab. 3, 4; graf 1). Na sídlištních nebylo jeho postavení již tak dominantní, neboť se vyskytoval spolu se zajícem na shodném počtu sídlišť a z hlediska počtu určených zbytků zde patřil k druhému nejvýznamnějšímu taxonu (tab. 5, 6; graf 1).

Prase divoké bylo na hradištích dle NISP druhým nejčastěji loveným druhem a jeho kosti se vyskytovaly na $\frac{3}{4}$ těchto lokalit (tab. 3, 4; graf 1). O něco méně bylo prase divoké prezentováno na sídlištních, kde bylo dle NISP na třetím místě, za zajícem a jelenem (tab. 4, 5; graf 1).

⁵⁵ U třech hradištních a jedné sídlištní lokality byla zaznamenána pouze přítomnost těchto druhů (tab. 1).

Kosti zajíce polního byly zastoupeny na shodném počtu hradištních lokalit jako prasete divokého, avšak NISP tohoto druhu bylo nižší (tab. 3, 4; graf 1). Ovšem na sídlištních lokalitách byly jeho kosti určeny nejčastěji a na prvním místě byl také podle NISP (tab. 5, 6; graf 1).

Srnec obecný byl přítomen na více hradištních lokalitách než prase nebo zajíc, avšak jeho NISP bylo v porovnání s prasetem divokým o polovinu nižší (tab. 3, 4; graf 1). Zastoupen byl na téměř polovině sídlištních lokalit, kde byl dle NISP na čtvrtém místě (tab. 5, 6; graf 1).

Na polovině hradištních lokalit byly zastoupeny kosti pratura, bobra evropského a medvěda hnědého, avšak hodnota NISP ani u jednoho druhu nepřesahovala 5 % (tab. 3, 4; graf 1). Na sídlištních bylo zastoupení jejich kostí nižší, a také na těchto lokalitách byl počet určených zbytků do 5 % (tab. 3, 4; graf 1).

Los evropský byl přítomen na třetině hradištních lokalit, kde byla jeho hodnota NISP velmi nízká, nedosahovala ani 1 % (tab. 3, 4; graf 1). Na sídlištních lokalitách byly kosti losa zastoupeny v malé míře (tab. 3, 4; graf 1).

Nejméně byla na všech lokalitách zastoupena veverka obecná, liška obecná, jezevec lesní, rys ostrovid a pouze na sídlištních lokalitách vydra říční, lasice hranostaj a tchoř tmavý/stepní.

Podíl určených kostěných zbytků všech lovených savců byl na hradištních lokalitách v průměru 3, 4 %. V horizontu RS2- RS3 činil tento podíl 1 %, v horizontu RS4 již 5 %. Největší NISP lovených savců bylo zjištěno na lokalitách Hradsko (13, 7 %), Netolice (9 %), Vyšehrad (8, 2 %) a Malín (7, 4 %).

Průměrný podíl kostěných zbytků lovených savců na sídlištních činil 1 %. V horizontu KTP byl nižší než v horizontu RS4 (graf 2). Největší podíl kostěných zbytků lovených zvířat na sídlištních byl na lokalitě Plzeň- Karlovarská (3, 3 %) a Hrdlovka (2, 4 %).

Přítomnost divokých ptáků byla zaznamenána na 26 lokalitách. Z toho 19 leží na území Čech a 7 na území Moravy. Dle typu prostředí bylo 15 lokalit hradištních a 11 sídlištních (tab. 7).

Nejčastěji byli prezentováni hrabaví ptáci a dravci (graf 3), přičemž hrabaví byli nejběžnějším řádem na hradištích, kde převažují také podle NISP (tab. 8, 9). Kostí hrabavých ptáků byly zachyceny také na téměř polovině sídlišť, méně již je určených kostěných zbytků (tab. 10, 11).

Druhým nejčastěji zastoupeným řádem byli dravci. Ti jsou doloženi na 40% hradištních lokalit a náleží jim 22 % NISP všech divokých druhů (tab. 8, 9). Jejich přítomnost byla doložena na 18% sídlištních lokalit, kde převažují počtem určených kostěných zbytků (42,5%) (tab. 10, 11).

Reprezentativnost zbylých řádů byla nízká. Na hradištních lokalitách lze jmenovat především vrubozobé, pěvce a krátkokřídlé (tab. 8, 9). Na sídlištních bylo shledáno vyšší zastoupení zbytků sov a brodivých ptáků. Ovšem na sídlištních byl obecně výskyt kostí divokých ptáků minimální (tab. 10, 11).

Na hradištních lokalitách nápadně převažovaly konzumované druhy divokých ptáků, a to jak počtem určených zbytků, tak počtem druhů. U sokolnický využívaných druhů se objevovaly více kosti jestřábovitých než sokolovitých (graf 4).

Na moravských lokalitách převažovaly kostěné zbytky lovených druhů vázaných na vodní prostředí nad zbytky druhů žijících v lesích a otevřené krajině. V Čechách tomu bylo naopak (graf 5).

Průměrný podíl kostěných zbytků divokých ptáků na hradištích činil 4, 8%. Pro sídlištní lokality nebyla získána dostatečná data.

9. Diskuze

Každá publikace zabývající se raným, ale také obecně celým středověkem si při zmínce o stravě či lovu vystačí s konstatováním, že lov tvořil doplňkový zdroj obživy, sloužil k rozptýlení urozených a hlavní roli v obživě hrálo zemědělství (např. *Bartošková – Beranová – Váňa – Krumphanzlová 1984*, 34; *Petříčková 2000a*, 486; *Čapka 2003*, 14). V syntéze věnované ranému středověku Slované v Čechách: archeologie 6.-12. století je lov shrnut třemi větami: „*Kostí lovné zvěře bylo všude málo. Důležitý je doklad bobra v Roztokách a Otradovicích. V Březně je doložen sysel, patrně jako škůdce.*“ (*Beranová – Lutovský 2009*, 53).

Je ale třeba mít na paměti, že lov nebyl a ani nemohl být zdrojem obživy. Toto poslání ztratil v době, kdy lidé začali veškerou svoji energii věnovat zemědělství a na lov, akci s většinou nejistým výsledkem, již nebyl dostatek času (*Beranová 2011*, 34-36). To ovšem neznamená, že se na lov zcela zanevřelo. Kostí lovené zvěře jsou na lokalitách doloženy po celý pravěk i středověk, jejich podíl vůči kostem domácích zvířat je ale výrazně nižší (*Kyselý 2005*). Tento fakt by ale neměl vyvolávat dojem, že lovená zvěř obecně sloužila lidem v raném středověku pouze jako další, méně důležitý zdroj stravy.

Lov nebyl v raném středověku považován za sport nebo zábavu (*Guerreau 1999*, 368). Nelze ho brát ani za náhražku loveckých výprav nebo jako prostředek k vojenskému výcviku. Takovou funkci měly od 13. století turnaje, které se v českých zemích rozšířily za vlády Václava I. (*Zelenka 2014a*, 412). Lov byl neodmyslitelně spjat s knížetem či králem a jeho dvorem. Pouze on měl prostředky k zajištění tak nákladné události, udržování rozsáhlých loveckých revírů a početného loveckého personálu, jehož prostřednictvím mohl ukazovat svou moc. Úzké spojení nejvyšších společenských vrstev s lovem vyplývá jak z písemných pramenů, tak i z ikonografie. Větší dostupnost lovené zvěře pro společenskou elitu dokládá vyšší zastoupení jejích kostí na hradištích než sídlištích, které činí přibližně 3 % určených kostěných zbytků všech savců a 5 % určených kostěných zbytků všech ptáků. Ačkoliv tato čísla nejsou vysoká, nelze z nich usuzovat na malý zájem o lovená zvířata, jelikož dokládají opak. Z nízkého zastoupení kostí lovené zvěře lze vyvozovat, že se jednalo o potravinu, která nebyla určena každému. Luxusní jídlo také nebylo konzumováno každý den, tím by totiž klesal jeho význam, proto nelze očekávat jeho vyšší zastoupení v jídelníčku (*Ervynck 2003*, 432-433). Ulovená zvířata také mohla být rozporcována ihned po lovu a nebylo tedy nutné transportovat celé zvíře, ale pouze jeho části, které již kosti nemusely obsahovat. Právě

okamžité dělení kořisti přímo na místě pokládá Naomi Sykes za velmi důležitý lovecký rituál (Sykes 2006, 170-171).

Ovšem i mezi lokalitami spojenými s vyšší společenskou vrstvou byly rozdíly. Například v Tišicích činil podíl kostěných zbytků lovené zvěře pouze 0,2 %, na Vyšehradě spojeném s pobytem panovníka o 8 % více (tab. 1). Na vyšehradské akropoli bylo také vyšší zastoupení lovených savců jak z hlediska počtu určených kostěných zbytků, kde převažoval jelen lesní a srnec obecný, tak počtu určených druhů (Kyselý 2015, 163). Na předhradí naopak převažovaly nálezy zajíce polního (Kyselý 2004a, 502; tab. 1). Podobné srovnání situace na akropoli a předhradí lze provést ještě u Pohanska, kde je také na akropoli doloženo větší zastoupení kostí lovených druhů, a to především jelena lesního, prasete divokého a zajíce polního, nízké je zastoupení nálezů srnce obecného, na předhradí je naopak velmi nízké zastoupení zbytků všech lovených druhů (tab. 1). Ve Staré Boleslavi jsou počty kostěných zbytků lovených druhů na akropoli i předhradí poměrně vyrovnané (Kyselý 2003b, 316).

Ačkoliv byl lov zvěře pro většinu obyvatel zakázán, vyskytují se kosti lovené zvěře také na sídlištních lokalitách. Na celém území nemusela být kontrola lovu dostatečně zajištěna, doloženy jsou také případy pytláctví. Ovšem všechna zvěř nemusela pocházet z nelegálního lovu, je možné, že panovník část ulovené kořisti přerozděloval mezi lovce a ti ji mohli buď zkonsumovat nebo dále prodat (Sykes 2006, 171-172).

Pro zjištění změny distribuce lovených druhů v průběhu raného středověku bohužel nebyly získány údaje z dostatečného množství lokalit. Bylo možné porovnat výsledky z hradištních lokalit datovaných do období RS2-3 (10 lokalit) a RS4 (14 lokalit), kde je patrný nárůst zastoupení kostí lovených savců, ovšem ten mohl být způsoben absencí větších výzkumů starších lokalit. Na sídlištních lokalitách bylo možné porovnat horizonty KPT a RS4, kde je rozdíl v zastoupení kostí lovených savců minimální, nelze tedy tvrdit, že se dostupnost lovených zvířat pro tyto lokality měnila, např. v souvislosti s větší kontrolou lovu.

Za nejoblíbenější a nejčastěji lovená zvířata byli považováni jelen lesní a srnec obecný, kteří měli být hodni pronásledování panovníkem (Adamson 2004, 35-36; Sykes 2007; Sykes 2011, 330-333). Podle výsledků analýzy archeozoologických souborů byl nejčastěji loveným zvířetem jelen, jehož zbytky na hradištních lokalitách výrazně převažují nad ostatními lovenými druhy. Kostí jelena jsou přítomny také téměř na všech sídlištních lokalitách, kde byl jelen druhým nejčastěji doloženým druhem. U srnce obecného byly výsledky značně odlišné. Na hradištních lokalitách byl počtem určených kostěných zbytků až na čtvrtém místě. Také na sídlištních bylo jeho zastoupení nízké. Tento fakt mohl být způsoben

buď nízkým stavem tohoto druhu v raně středověkých lesích nebo zákazem vztahujícím se na lov srnců, ovšem pro žádné z těchto vysvětlení nejsou důkazy. Naomi Sykes vysvětluje nízké zastoupení kostěných zbytků srnce obecného v archeozoologických souborech změnou lovecké strategie, kdy se od lovu srnců v hustých lesích přechází k lovu jelenů na okrajích lesů a v polích (Sykes 2006, 168-169). Větší zastoupení srnce obecného v anglických raně středověkých souborech může být ovlivněno existencí obor a parků, které byly zaměřeny především na chov této zvěře (Mileson 2009, 15-44). Ty u nás v daném období chybí.

Velmi oblíbeným loveným druhem bylo dle písemných pramenů i osteologických souborů také prase divoké, jehož zastoupení mohlo být vyšší, nebýt problémů s určením domácí a divoké formy tohoto druhu. Prase divoké bylo druhým nejčastěji zastoupeným druhem na hradištních i sídlištních lokalitách. Jeho obliba mohla být umocněna také tím, že ulovením tohoto zvířete lovec ukázal míru loveckého umu a odvahy.

Zajíc polní byl považován za zvíře, které se pro lov urozených osob příliš nehodilo (Pleskotová 1976, 35). Ovšem na hradištích je třetím nejčastěji doloženým druhem a vysoký je také počet jeho kostěných zbytků v archeozoologických souborech. Výrazně také převažuje na sídlištních lokalitách, kde je dle počtu nálezů nejčastěji zastoupeným druhem. Těšil se tedy velké oblibě.

V raném středověku se v Evropě také šíří chov divokých králíků především díky činnosti církevních řádů, králík byl totiž považován za postní jídlo (Adamson 2004, 36; Anděra 2006, 449). V osteologických souborech datovaných do středověku je doložen pouze jedním nálezem. Ten pochází z hradiště Rubín, ale protože se jedná o hrabavý druh, nepokládá sám autor jeho nález za jistý doklad jeho přítomnosti na lokalitě v raném středověku (Kyselý 2000a, 173).

Ačkoliv v písemných ani ikonografických pramenech doložen není, často se v hradištních i sídlištních osteologických souborech vyskytuje pratur. Raný středověk je posledním obdobím, kdy se tento savec objevuje v českých zemích, nejpozději je doložen na sídlišti v Hrdlovce datované do 2. poloviny 12. až 1. poloviny 13. století (Kovačiková 2012, 106). Povědomí o tomto zvířeti se ale udrželo i ve vrcholném středověku, Pavel Židek píše o jeho divoké a nebezpečné povaze a zmiňuje i konzumaci jeho masa (Hadravová 2008, 292). V okolních zemích se zřejmě udržel déle. V Maďarsku byl v písemných pramenech zmiňován

ještě ve 13. století a poslední zprávy o jeho výskytu pochází z Polska (*Kyselý – Meduna 2009*, 245-246).

Odlišná situace je u zubra, ten je na lokalitách doložen minimálně a v pravěku nebyl v osteologických souborech doložen vůbec. Potíže také činí jeho nesnadné odlišení od pratura (*Kyselý 2005*, 84; *Kyselý - Meduna 2009*, 249-254). Je tedy závažnější jeho poměrně vysoké zastoupení na Libici (*Brůčková 1956*). Zůstává také otázkou, zda se zubr v českých zemích trvale vyskytoval nebo se zde výjimečně objevovaly pouze jednotlivé kusy žijící v okolních zemích (*Kyselý 2005*, 84).

Posledním velkým sudokopytníkem, jehož výskyt je v českých zemích doložen do konce raného středověku je los evropský. Los je na raně středověkých lokalitách zaznamenán častěji než zubr, ale počet určených kostěných zbytků tohoto druhu není vysoký, pohybuje se mezi 1 až 5 nálezy (*Peške 1995*, 109-114; tab. 1). Vysoké je jeho zastoupení především na vyšehradské akropoli (*Kyselý 2015*, 163; tab. 1). Důvodem vymizení těchto velkých savců, tedy pratura, zubra i losa, mohly být změny krajiny způsobené kolonizací, která způsobila jejich stažení do okolních zemí.

Poměrně hojně byl na hradištích doložen medvěd hnědý. Největší soubor kostí medvěda hnědého pochází z Mikulčic, kde byly objeveny jak prstní články a kosti lebky dokládající lov pro kožešinu i pro kulinářsky oblíbené medvědí tlapy, tak kosti nesoucí maso (*Chrzanowska - Januszkiewicz-Zalęcka 2003*; *Chrzanowska - Krupska 2003*).

Ve středověkých spisech byl často bobr evropský zaměňován za vydru říční, ovšem praxe byla zřejmě jiná (*Zíbrt 1929*, 16). Na raně středověkých lokalitách není vydra téměř doložena, zatímco nálezy bobra jsou poměrně hojné. Bobr byl loven nejen pro kvalitní kožešinu, ale také pro pachové žlázy, tzv. bobří stroj, které měly léčebné účinky (*Duval, J. – Callou, C. – Horard-Herbin, M.-P. 2011*, 12). Nezanedbatelný byl jistě dostatek masa, které toto zvíře poskytovalo, ceněný byl především ocas, který bylo povoleno konzumovat také během postních dnů (*Zíbrt 1929*, 7-8).

Veverka obecná byla lovena jak pro maso, tak pro kožešinu. Čeněk Zíbrt zmiňuje velkou oblibu právě veverčího masa nejen u prostých lidí, ale pro dobré chuťové vlastnosti také u vyšších vrstev (*Zíbrt 2012a*, 113). V osteologických souborech ovšem není zastoupena v hojně míře.

Výjimečně jsou potvrzeny divoké šelmy považované za škodnou zvěř, jako vlk obecný, liška obecná a rys ostrovid. Liška obecná je ze zmíněných druhů zastoupena nejvíce zřejmě díky tomu, že se nejednalo o tak plachý druh. Jediný doklad vlka obecného pochází z hradiště v Zabrušanech a rysa ostrovida z Olomouce-Povele a Pohanska (*Jirsík 1952; Kratochvíl 1969a,b; Bláha 2000*). Vlk obecný byl na raně středověkých evropských lokalitách doložen minimálně (*Pluskowski 2006*). Vlk a rys byli loveni především pro kožešinu, proto nelze jejich vyšší výskyt v osteologických souborech skládajících se převážně z kuchyňských odpadků ani předpokládat. Na žádné z lokalit nebyla doložena kočka divoká, která je stejně jako vlk a rys také velmi plachá.

Zcela výjimečně byly doloženy druhy jako lasice hranostaj, lasice kolčava a tchoř. Jejich výskyt lze ale spíše spojit s likvidací škůdců, než s doklady lovu těchto druhů pro kožešinu, ta byla zřejmě ve velké míře dovážena z východních a severních zemí (*Pauliny 1999, 117; Hadravová 2008, 312-313*).

Znalosti sokolnictví dokazují již na Velké Moravě písemné i ikonografické prameny (*Beranová 1992, 137-141; Mlíkovský 2005, 53-56*). Podle Wietske Prummel lze osteologicky a archeologicky doložit provozování sokolnictví pomocí pěti kategorií nálezů.

Nejvhodnějším dokladem je nález zařízení užívaných k sokolnictví, který je ale vzhledem k životnosti organického materiálu, ze kterých jsou vyrobená, málo pravděpodobný (*Prummel 1997, 335*). Jediné takové zařízení pochází až z vrcholně středověkého Křivoklátu (*Durdík 1988, 292*).

Dalším ukazatelem provozování sokolnictví je pohřbení dravého ptáka spolu s jeho předpokládaným vlastníkem. Ačkoliv jsou ptačí kosti na pohřebištích nalézány, druhová determinace u těchto nálezů bohužel chybí. Takové nálezy ale pochází z okolních zemí (*Prummel 1997, 335*).⁵⁶

Doklady již máme pro přítomnost kostí dravých ptáků na lokalitách, a to především jestřábovitých, tedy jestřába lesního a krahujce obecného, méně sokolovitých, sokola stěhovavého, poštolky obecné a raroha velkého. Samotná přítomnost těchto druhů samozřejmě neprokazuje provozování sokolnictví, ačkoliv na Staré Boleslavi považuje Jiří Mlíkovský spojení nálezů poštolky obecné a krahujce obecného se sokolnictvím za velmi pravděpodobné. Jednalo se totiž o dospělé ptáky, jejichž kosti byly nalezeny na akropoli, kam

⁵⁶ Množství nálezů pohřbených dravců pochází např. z německých lokalit Eschwege, Selzen, Alach a Staufen (*Dobiat 2011, 352*).

byla možnost jejich zavlčení např. psy nižší než na neohrazených plochách (*Mlikovský 2003*, 341). Proto také není vhodné spojovat se sokolnictvím kosti dravců nalezené na těchto lokalitách, které nejsou hrazené a kde se nepředpokládá přítomnost vyšších společenských vrstev, se kterými je sokolnictví spojováno. Na lokalitách tohoto typu je také množství kostí dravců minimální. Osvětlit, zda byli dravci využíváni k sokolnictví, může také převaha kostí samic v souborech, neboť samice byly větší a k lovu vhodnější, pro taková zjištění ovšem chybí v analyzovaných souborech data (*Prummel 1997*, 336).

Dokladem sokolnictví mohou být také nálezy kostí lovené zvěře, tedy divokých ptáků a ze savců zajíce polního (*Prummel 1997*, 336-337). Ovšem druhy, které byl schopen ulovit jestřáb, krahujec nebo sokol se v souborech vyskytují v menší míře, to může být ovlivněno ztrátou kostí menších druhů ptáků během výzkumů. Přítomnost kostí divokých druhů ptáků ale nemusí nutně ukazovat na provozování sokolnictví. Ptáci mohli být chytáni také do sítí, střílení apod.

Téměř výhradně s hradištními lokalitami byly spojeny nálezy kostěných zbytků těchto druhů ptáků, které byly považovány za nejcennější. Pouze v Šakvicích byla nalezena téměř celá kostra čápa bílého, zde se ale zřejmě jedná o uhynulého jedince, a v Mutěnicích kostěné zbytky volavky popelavé a dropa velkého (*Peške 1981a*, 88-89; *Hladík 2014*, 178). V Mutěnicích bylo nalezeno také několik druhů dravých ptáků, a lze se domnívat, že obyvatelé tohoto sídliště mohli mít, vzhledem k poloze Mutěnic nedaleko Mikulčic jiné sociální či ekonomické postavení, než běžná sídliště (tab. 1). Jako cenné druhy bývají označovány volavka popelavá, koroptev polní, bažant obecný, tetřev hlušec a jeřáb popelavý (*Albarella – Thomas 2002*, 24).

Také v českém a moravském prostředí lze s hradišti spojit doklady volavky popelavé (nálezy z Mutěnic byly popsány výše), jeřába popelavého a tetřeva hlušce a k těmto druhům je nutno přidat také tetřívka obecného, jehož přítomnost byla zaznamenána pouze na hradištích, jeřábka lesního a do jisté míry také křepelku polní. Kostí koroptve polní byly sice na hradištích evidovány často, ale poměrně hojně byly také na sídlištních lokalitách, proto koroptev nelze považovat za dobrý indikátor statusu. Bažant obecný byl zaznamenán pouze na Starém Městě, ovšem jeho výskyt je v českých zemích doložen až v první polovině 14. století, v případě uvedeného nálezu mohlo dojít k záměně s kurem domácím (*Mlikovský 2006*, 417).

V souborech jsou zaznamenány také kosti těchto ptáků, kteří nebyli konzumováni. Jedná se především o druhy z řádu sov a možná čeled' krkavcovitých. Všechny nalezené druhy

divokých ptáků tedy nemusely být využity jako potrava nebo k sokolnictví, na lokality mohly být zavlčeny.

Na lokalitách, které byly díky archeologickým výzkumům a písemným pramenům spojovány s vyššími společenskými vrstvami, tedy tzv. hradištích, bylo zaznamenáno vyšší množství kostěných zbytků lovených druhů divokých savců i ptáků a také větší druhová diverzita. Tento fakt byl způsoben postavením těchto druhů v raně středověkém jídelníčku, ve kterém byly považovány za výjimečné potraviny dostupné právě nejvyšším vrstvám⁵⁷. Kromě vyššího zastoupení lovených druhů bylo na těchto lokalitách také více kostěných zbytků prasete domácího, zatímco na sídlištích převažoval tur domácí. Právě větší zastoupení kostí prasete domácího může také indikovat sídla vyšších společenských vrstev (např. *Kratochvíl 1969a,b; Kratochvíl 1992; Kyselý 2004a; Kyselý 2015*).

Ovšem lovená zvířata jsou doložena také na sídlištích, kde vyšší společenské vrstvy nesídlily. Vždy samozřejmě nejvíce lákalo to, co bylo zakázané, a tak se také na těchto lokalitách objevovala zvěřina, ať už z nelegálně ulovených jedinců nebo díky přerozdělování kořisti či její koupi. Navíc pro sídliště je typické menší spektrum lovených druhů, a také nižší počet jejich kostěných zbytků.

⁵⁷ Je nutné si uvědomit, že to, co je dnes považováno za jedlé či chutné nemuselo být za chutné považováno raném středověku a naopak.

10. Závěr

Lov byl v českých zemích raného středověku významnou součástí života urozených, avšak ovlivňoval také život nižších vrstev. Dle písemných i ikonografických pramenů byly četné životní události urozených spojeny právě s lovem.

Panovníci si během raného středověku vytvořili několik loveckých revírů, ty nejoblíbenější se rozprostíraly v blízkosti jejich hlavního sídla Prahy. V revírech se dále rozkládala síť loveckých dvorců a později hradů. Tuto síť spravoval hierarchizovaný lovecký personál skládající se z úředníků, od lovčích po nejvyšší lovčí, či později královské lovčí. Ti měli kromě organizování lovu na starosti také vymáhání loveckého práva, protože právo lovu náleželo na majetcích panovníka pouze jemu. K zajištění lovu, správy lesa a péči o zvěř sloužil také další pomocný personál, do kterého patřili lovci, hajní, ptáčníci a sokolníci, psáři, honci a dalších. Ti vykonávali tyto činnosti prostřednictvím služby.

Lovci využívali k lovu zvěře nejčastěji luk a také kopí, avšak v raném středověku se také objevují doklady lovu s ptáky. Použití konkrétního druhu zbraně či loveckého zařízení samozřejmě záleželo na druhu loveného zvířete.

Archeozoologické soubory raného středověku jsou převážně tvořeny kostěnými zbytky konzumovaných zvířat. To odpovídá typu těchto souborů sestávajících většinou z kuchyňského odpadu. Nejčastěji loveným savcem byl dle osteologických zjištění na hradištích jelen lesní (*Cervus elaphus*) a na sídlišťích zajíc polní (*Lepus europaeus*). Hojně bylo také zastoupení prasete divokého (*Sus scrofa*), méně srnce obecného (*Capreolus capreolus*), pratura (*Bos primigenius*), medvěda (*Ursus arctos*) a losa (*Alces alces*). Kostí kožešinové zvěře např lasice hranostaje (*Mustela erminea*) či lišky obecné (*Vulpes vulpes*) byly zastoupeny minimálně. V tomto období byl v souborech doložen také nejmladší výskyt tří velkých sudokopytníků na našem území, pratura (*Bos primigenius*), zubra (*Bison bonasus*) a losa (*Alces alces*).

Z raně středověkých souborů byly také získány kosti divokých ptáků. Všechny kosti jistě nemuseli pocházet z ulovených a konzumovaných druhů, především na sídlišťích je velká pravděpodobnost jejich zavlečení.

Zbytky dravců, kteří mohli být využíváni k sokolnictví, byly získány především z hradišť. Zde převažovali jestřábovití (*Accipitridae*) nad sokolovitými (*Falconidae*). Z řádů, které mohly být konzumovány, jsou nejvíce doloženi hrabaví (*Galliformes*), pěvcí (*Passeriformes*), vrubozobí (*Anseriformes*) a krátkokřídli (*Guiiformes*).

Kosti lovené zvěře byly nejvíce doloženy v souborech pocházejících z hradišť. Ani zde ovšem nebyl její podíl vždy vysoký. Tento fakt je často vysvětlován pouze doplňkových charakterem tohoto druhu potravy. Ovšem nízké zastoupení zvěře mohlo být také způsobeno právě její exkluzivitou a výjimečností, která byla způsobena právě méně častou konzumací.

11. Seznam použitých pramenů

- Annales regni Francorum*, MGH, ed. G.H. Pertz. Hannoverae. 1891.
- Bible Písmo svaté Starého a Nového zákona. Český ekumenický překlad*. Praha. 2012.
- Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae* II. (1200-1240), ed. A. Boček. Olomouc. 1839.
- Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae* III/1. (1241-1267), ed. A. Boček. Olomouc. 1841.
- Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae*, IV. (1268- 1293), ed. A. Boček. Olomouc. 1845.
- Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae*, I. (805-1197), ed. G. Friedrich. Praha. 1904-1907.
- Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae* II. (1198-1230), ed. G. Friedrich. Praha. 1912.
- Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae* III/1. (1231-1238), ed. G. Friedrich. Praha. 1942.
- Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae* III/2. (1238-1240), ed. Z. Kirsten. Praha. 1962.
- Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae* IV/1. (1241-1253), edd. J. Šebánek – S. Dušková. Praha. 1962.
- Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae* IV/2. (rejtríky 1241-1253), edd. J. Šebánek – S. Dušková. Praha. 1965.
- Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae* V/1. (1253-1266), edd. J. Šebánek – S. Dušková. Praha. 1974.
- Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae* V/2. (1267-1278), edd. J. Šebánek. – S. Dušková. Praha. 1981.
- Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae* V/3. (doplňky 1253-1278), edd. J. Šebánek. – S. Dušková. Praha. 1982.
- Cosmae Pragensia Chronica Bohemorum*, MGH, ed. B. Bretholz. Berlín. 1923. Český překlad citován podle *Kosmova kronika česká*, edd. K. Hrdina – M. Bláhová. Praha. 1972.
- Capitulare de vilis*, MGH, ed. A. Boretius. Hannoverae 1883.
- Dreslerová, G. 2012b*: Archeozoologická analýza lokality Mikulčice- Trapíkov. Archiv Archeologického ústavu AV ČR Brno v Mikulčicích.
- Einhardi Vita Karoli Magni*, MGH, ed. G. H. Pertz. Hannoverae. 1911.
- Friedrich, Das Falkenbuch Friedrichs II.*, edd. D. Walz – C. A. Willemsen. Gratz. 2000.
- Hildegarda z Bingenu, Ptačí medicína*, ed. J. Fuksová. Praha.
- Isidor ze Sevilly, Etymologie XII.*, ed. J. Nechutová. Praha. 2004.

- Kanovník Vyšehradský*, FRB II, ed. J. Emler. Praha. 1874.
- Kašpar, J. 2010*: Technologie výroby a zpracování středověkých hrotů do střel. Diplomová práce. Ústav materiálových věd a inženýrství. FSI VUT. Brno.
- Kniha dvacatera umění mistra Pavla Žídka*, ed. A. Hadravová. Praha. 2008.
- Kovačiková, L. 2010*: Staré Badry- archeozoologie. Nepublikovaná zpráva, Archiv nálezových zpráv Laboratoře archeobotaniky a paleoekologie České Budějovice.
- Kovačiková, L. 2014*: Determinace osteologického materiálu z výzkumů v tzv. severním výběžku Pražského hradu. Nepublikovaná zpráva, Archiv nálezových zpráv Laboratoře archeobotaniky a paleoekologie, České Budějovice.
- Kovačiková, L. 2015*: Raně středověké nálezy zvířecích kostí z Prahy Bubenče – Rooseveltovy ulice. Nepublikovaná zpráva, Archiv nálezových zpráv Laboratoře archeobotaniky a paleoekologie, České Budějovice.
- Krejčí, K. 2007*: Lovecký soud hradu Buchlova. Rigorózní práce. Katedra dějin státu a práva. PF MU. Brno.
- Legenda veršovaná o sv. Prokopu*, FRB I, ed. J. Emler. Praha. 1873.
- Letopis Jarlocha, opata kláštera Milevského*, FRB II, ed. J. Emler. Praha. 1874.
- Mezuliániková, A. 2012*: Archeologické nálezy rolniček, jejich funkce a symbolický význam. Bakalářská práce. Katedra archeologie. FF ZČU. Plzeň.
- Novotný, A. 1966*: Osteologický materiál domácích zvířat ze sídlišť IX.- poč. XV. století. Diplomová práce. Katedra systematické zoologie. PřF UK. Praha.
- Ottův slovník naučný 1903, 1897*
- Peške, L. 1973*: Zpráva o rozboru osteologického materiálu – Břežánky (Teplice), čj. 4074/73. Nepublikovaná zpráva, Archiv nálezových zpráv Archeologického ústavu AV ČR, Praha.
- Peške, L. 1975*: Zpráva o rozboru osteologického materiálu - Opolány (Nymburk), čj. 6823/75. Nepublikovaná zpráva, Archiv nálezových zpráv Archeologického ústavu AV ČR, Praha.
- Peške, L. 1977*: Zpráva o rozboru osteologického materiálu – Bílina (Teplice), čj. 821/77. Nepublikovaná zpráva, Archiv nálezových zpráv Archeologického ústavu AV ČR, Praha.
- Peške, L. 1981c*: Zpráva o rozboru osteologického materiálu – Kounice (Nymburk), čj. 1354/81. Nepublikovaná zpráva, Archiv nálezových zpráv Archeologického ústavu AV ČR, Praha.
- Peške, L. 1987a*: Zpráva o rozboru osteologického materiálu – Tismice (Kolín), čj. 732/87. Nepublikovaná zpráva, Archiv nálezových zpráv Archeologického ústavu AV ČR, Praha.

- Peške, L. 1987b*: Určení osteologického materiálu z výzkumu – Praha – Bohnice (Praha), čj. 729/87. Nepublikovaná zpráva, Archiv nálezových zpráv Archeologického ústavu AV ČR, Praha.
- Peške, L. 1992*: Zpráva o rozboru osteologického materiálu z archeologického výzkumu – Vodňany (Strakonice), čj. 44/92. Nepublikovaná zpráva, Archiv nálezových zpráv Archeologického ústavu AV ČR, Praha.
- Petříčková, J. 1992*: Rozbor osteologického materiálu – Pražský hrad – pod Oktagonem (Praha), čj. 1779/92. Nepublikovaná zpráva, Archiv nálezových zpráv Archeologického ústavu AV ČR, Praha.
- Petříčková, J. 2000b*: Zpráva o rozboru osteologického materiálu – Pražský hrad – kostel P. M. (Praha), čj. 5335/00. Nepublikovaná nálezová zpráva, Archiv nálezových zpráv Archeologického ústavu AV ČR, Praha
- Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae*, I. (600-1253), ed. J. Emler. Praha. 1855.
- Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae*, II.. (1253- 1310), ed. J. Emler. Praha. 1882.
- Rýmovaná kronika Česká tak řečeného Dalimila*, FRB III, ed. J. Emler. Praha. 1882.
- Trávníková, K. a kol. 2015*: Vegetation history, plant and animal economy of early medieval South Bohemian settlement Na Jánu in Netolice. Poster KEA.
- Tuma, D. 2012*: Archeologie novověkých obor. Disertační práce. Katedra archeologie. FF ZČU. Plzeň.
- Velímský, F. 2009*: Raně středověké osídlení Kutnohorska s přihlédnutím k sídelnímu vývoji centrálního hradiště v Malíně a vývoji vesnického osídlení v Bylanech u Kutné Hory. Svazek 1. Disertační práce. Katedra dějin a didaktiky dějepisu. PedF KU.
- Vrabcová, S. 2005*: Archeozoologická problematika časného slovanského osídlení Čech. Diplomová práce. Katedra zoologie. PřF KU.
- Zbraslavská kronika = Chronicon aulae regiae*, ed. Z. Fiala. Praha 1976.
- Život sv. Ivana*, FRB I, ed. J. Emler. Praha. 1873.
- Život sv. Konstantina, řečeného Cyrilla*, FRB I, ed. J. Emler. Praha. 1873.

12. Seznam použité literatury

- Adamson, M. W. 2004:* Food in Medieval Times. London.
- Albarella, U. 2010:* The Wild Boar. 59-67. In: O'Connor, T. – Sykes, N.: Extinction and Invasions: A Social History of British Fauna. Oxford.
- Albarella, U. – Thomas, R. 2002:* They dined on crane: bird consumption, wild fowling and status in medieval England, *Acta zoologica cracoviensia* 45, 23-38.
- Almond, R. 2003:* Medieval Hunting. Sutton.
- Ames, K. J. 2009:* The Archaeology of Rank. 487-514. In.: Bentley, R. A. – Maschner, H. D. G. – Chippindale, Ch.: Handbook of Archaeological Theories. Plymouth.
- Anděra, M. 2006:* *Orictolagus cuniculus* (Linnaeus, 1758) - králík divoký. 448 - 450. In: Mlíkovský, J. - Stýblo, P. (eds): Nepůvodní druhy fauny a flóry České republiky. Český svaz ochránců přírody. Praha.
- Anděra, M. – Horáček, I. 2005:* Poznáváme naše savce. Praha.
- Andreska, J. – Andresková, E. 1993:* Tisíc let myslivosti. Šumperk.
- Ashby, S. P. 2002:* The role of zooarchaeology in the interpretation of socioeconomic status: a discussion with reference to Medieval Europe, *Archeological Review from Cambridge* 18, 37-59.
- Bailie-Grohman, W. A. 1909:* The Master of Game, by Edward, second Duke of York: the oldest English book of hunting. London.
- Bartošková, A. – Beranová, M. – Váňa, Z. – Krumphanzlová, Z. 1984:* Čechy v době slovanské. Archeologie o vzniku a počátcích českého státu. Teze. Praha.
- Benda, K. 1963:* Stříbrný terč se sokolníkem ze Starého Města u Uherského Hradiště, *Památky archeologické* 54, 41-65.
- Beneš, J. 1981:* Zvířecí kosti z kulturních jam v Praze- Kobylisích, *Archaeologia Pragensia* 2, 181-192.
- Beranová, M. 1992:* Sokolnictví v 8.-10. století, *Sborník Západočeského muzea v Plzni* 8, 137-141.
- Beranová, M. 2011:* Jídlo a pití v pravěku a středověku. Praha.
- Beranová, M. – Lutovský, M. 2009:* Slované v Čechách. Archeologie 6.-12. století. Praha.
- Bílý, J. L. 2003:* Právní dějiny na území ČR. Praha.
- Bláha, J. 2000:* Archeologické a archeozoologické poznámky ke stravování olomouckých Slovanů v předvelkomoravském období (konec 7. – počátek 9. století), *Střední Morava* 10, 66-73.

- Bobková, L. 2012a:* Český král a hrabě lucemburský Jan. 54-57. In.: Šmahel, F. (ed.): Lucemburkové: česká koruna uprostřed Evropy. Praha.
- Bobková, L. 2012b:* Lucembursko-přemyslovský dědic Českého království Karel IV. 71-72. In.: Šmahel, F. (ed.): Lucemburkové: česká koruna uprostřed Evropy. Praha.
- Brodský, P. 2012:* Krása českých iluminovaných rukopisů. Praha.
- Bručkova, B. 1956:* Lovná zvěř na Libici. Časopis Národního muzea- oddíl přírodovědný 125, 30-31.
- Buczek, K. 1958:* Książęca ludność służebna w Polsce wczesnofeudalnej. Wrocław.
- Cach, F. 1972:* Nejstarší české mince II. České a moravské denáry od mincovní reformy Břetislava I. do doby brakteátové. Praha.
- Čabart, J. 1958:* Vývoj české myslivosti. Praha.
- Čapka, F. 2003:* Morava. Praha.
- Čapský, M. 2009:* Lov a jeho role na dvorech slezských knížat, *Mediaevalia Historica Bohemica* 12, Supplementum 3, 207-222.
- Černý, E. 1979:* Zaniklé středověké osady a jejich plužiny. Metodika historickogeografického výzkumu oblasti Dražanské vrchoviny. Praha.
- Dekán, J. 1980:* Moravia Magna. The great Moravian Empire. Its art and times. Bratislava.
- Dobiat, C. 2013:* Early falconry in central Europe on the basis of grave finds, with a discussion on the origin of falconry. 343-356. In.: Grimm, O. – Schmölcke, U. (edd): Hunting in northern Europe until 1500 AD: old traditions and regional developments, continental sources and continental influences: papers presented at a workshop organized by the Center for Baltic and Scandinavian Archaeology (ZBSA), Schleswig, June 16th and 17th, 2011. Neumünster.
- Dobney, K. a kol. 2007:* Farmers, Monks and Aristocrats. The Environmental Archaeology of Anglo-Saxon Flixborough. Exeter.
- Dohnal, V. 2008:* Olomoucký hrad v raném středověku (II). Olomouc.
- Dolínek, V. – Durdík, J. 2008:* Historické zbraně. Praha
- Drda, P. – Košnar, L. 1976:* Stříbrný náramek skandinávského typu z Čech, *Archeologické rozhledy* 28, 188- 192.
- Dreslerová, G. 2012a:* Osteoarcheologický rozbor milodarů jedinců z dolnověstonického pohřebiště na pískách. 133-136. In.: Jarošová, I. – Fojtová, M. – Tvrдый, Z.: Antropologická analýza raně středověké populace z Dolních Věstonic- Na pískách. Brno.

- Dreslerová, G. – Hajnalová, M. – Macháček, J. 2013:* Subsistenční strategie raně středověkých populací v dolním Podýjí. Archeozoologické a archeobotanické vyhodnocení nálezů z výzkumů Kostice- Zadní hrúd (2009-2011), *Archeologické rozhledy* 65, 825-850.
- Durdík, T. 1972:* K problematice středověkých šipek v Československu, *Zpravodaj Klubu vojenské historie* 2, 4-6; 3, 5-9.
- Durdík, T. 1979:* Výzkum hradu Křivoklátu v souvislosti s jeho generální opravou (1973-1978), *Archaeologia historica* 4, 105-112.
- Durdík, T. 1982:* Počátky a geneze hradů 13. století v přemyslovském loveckém hvozdu, *Muzeum a současnost* 5, 73-97.
- Durdík, T. 1983:* Středověké zbraně. Chrudim.
- Durdík, T. 1988:* Výzkum manského domu na Křivoklátě (Předběžné sdělení), *Archaeologia historica* 13, 285- 298.
- Durdík, T. 1995:* Encyklopedie hradů. Praha.
- Durdík, T. 1997:* Lucemburský Křivoklát ve světle archeologického výzkumu, *Archaeologia historica* 22, 217-228.
- Durdík, T. 1998:* Hrady kastelového typu 13. století ve střední Evropě. Praha.
- Durdík, T. 2010:* Několik poznámek k české hradní každodennosti, *Archaeologia historica* 35, 45-61.
- Duval, J. – Callou, C. – Horard-Herbin, M.-P. 2011:* Le castor *Castor fiber* Linnaeus, 1758 en France. Étude archéozoologique, *Antropozoologica* 46, 7-39.
- Dvořáčková-Malá, D. – Zelenka, J. 2011:* Curia ducis, curis regis: panovnický dvůr za vlády Přemyslovců. Praha.
- Ervynck, A. a kol. 2003:* Beyond affluence: the zooarchaeology of luxury, *World Archaeology* 34, 428-441.
- Evin, A. a kol. 2014:* Using traditional biometrical data to distinguish West Palearctic wild boar and domestic pigs in the archaeological record: new methods and standards, *Journal of Archaeological Science* 43, 1-8.
- Fanta, J. 2007:* Lesy a lesnictví ve střední Evropě II. Z dávné historie využívání lesů, *Živa* 2/2007, 65 - 68.
- Francek, J. 2008:* Lovecká vášeň v proměnách staletí. Praha.
- Ganev, V. 1959:* Zákon sudnyj ljudem. Sofia.
- Gojda, M. 2000:* Archeologie krajiny. Praha.
- Guerreau, A. 1999:* Lov.368-377. In.: Le Goff, J. – Schmidt, J.-C. (eds.): Encyklopedie středověku. Praha.

- Hansl, V. 1899: Smíchovsko a Zbraslavsko. Praha.*
- Hladík, M. 2014: Sídlná štruktúra na strednom toku rieky Morava v 9.-1. polovici 13. storočia. Brno.*
- Hásková, J. 1970: Curtis Stbecna a nejstarší doklady její existence, Numismatické listy 25, 102-110.*
- Hédl, R. - Szabó, P. - Riedl, V. - Kopecký, M. 2011: Tradiční lesní hospodaření ve střední Evropě I. Formy a podoby, Živa 2, 61 - 63.*
- Hrubý, V. 1920: Falza břevnovská, Český časopis historický 26, 94-126.*
- Hrubý, V. 1955: Staré Město. Velkomoravské pohřebiště „Na Valách“. Praha.*
- Hrubý, V. 1965: Staré Město. Velkomoravský Velehrad. Praha.*
- Hudec, K. a kol. 1972: Fauna ČSSR. Band 19. Ptáci. Díl 1. Praha.*
- Hudec, K. a ko.. 1977: Fauna ČSSR. Sv. 21. Ptáci. Díl 2/1. Praha.*
- Hudec, K. a kol. 1983a: Fauna ČSSR. Sv. 23. Ptáci, Díl 3/1. Praha.*
- Hudec, K. a kol. 1983b: Fauna ČSSR. Sv. 24. Ptáci, Díl 3/2. Praha.*
- Chadt, J. E. 1907: Lesní poplatky (dávky). Písek.*
- Chadt, J. E. 1909: Dějiny lovu a lovectví v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Louny.*
- Chadt, J. E. 1913: Dějiny lesů a lesnictví v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Písek.*
- Charvát, P. 2000: „Dejte mému synáčkovi loveckou trubku mou a kopí“: Co vlastně odkázal umírající Břetislav II. svému dědici?, Acta historica et museologica Universitates Silesiane Opaviensis 5, 167-169.*
- Charvát, P. 2007: Zrod českého státu. 568-1055. Praha.*
- Chrzanowska, W. – Januszkiewicz-Zalęcka, D. 2003: Tierknochenfunde aus der Vor- und Hauptburg des Burgwalls von Mikulčice. 121-150. In.: Poláček, L.: Studien zum Burgwall von Mikulčice 5. Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 21. Brno.*
- Chrzanowska, W. – Krupska, A. 2003: Tierknochenfunde aus dem Suburbium des Burgwalls von Mikulčice. 109-120. In.: Poláček, L.: Studien zum Burgwall von Mikulčice 5. Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 21. Brno.*
- Jan, L. 2000: Vznik zemského soudu a správa středověké Moravy. Brno.*
- Jessop, O. 1996: A New Artifact Typology for the Study of Medieval Arrowheads, Medieval Archaeology 40, 192-205.*
- Ježek, M. 1999: Sídlní pás u středověkého Zbečna, Mediaevalia archaeologica 1, 269-296.*
- Ježek, M. 2012: Dva životy vsí v přemyslovském hvozdu: Bratronice v raném středověku, Historická geografie 38, 239-251.*
- Jirsík, J. 1952: Kur domácí v době hradištní, Archeologické rozhledy 4, 64-65.*

- Jukl, J. J. 2009:* Pozdně středověké tesáky v českých zemích. Zhodnocení publikovaných nálezů. Říčany.
- Klanica, Z. 2008:* Mutěnice-Zbrod. Zaniklé slovanské sídliště ze 7.- 10. století. Brno.
- Klápště, J. 2005:* Proměna českých zemí ve středověku. Praha.
- Klápště, J. – Žemlička, J. 1979:* Studium dějin osídlení v Čechách a jeho další perspektivy, Československý časopis historický 27, 884-906.
- Klimek, T. 2009:* K dobovým náhledům na les českého středověku. Literární klišé nepřátelského prostředí, Český časopis historický 107, 733 - 768.
- Klučina, P. 2004:* Zbroj a zbraně. Evropa 6.-17. století. Praha.
- Košnar, L. 1982:* Raně středověké třmeny ze Zbečna a Kolína, Praehistorica 10, Varia archaeologica 3, 53-74.
- Kovačiková, L. 2003:* Toušeň- Hradištko: Analýza zvířecích kostí ze sondy 1/2001 (raný středověk), Archeologie ve středních Čechách 7/2, 531-539.
- Kovačiková, L. 2007:* Exkurz: Osteologický rozbor zvířecích kostí z Pšovky, Archeologické rozhledy 59, 128-129.
- Kovačiková, L. 2012:* Archeozoologické nálezy. 99-122. In.: Meduna, P.: Raně středověké sídliště v Hrdlovce. Praha.
- Kočka, V. 2009:* Dějiny Rakovnícka. Rakovník.
- Kratochvíl, Z. 1969a:* Die Tiere der Burgstätte Pohansko, Acta Scientiarum Naturalium Brno, 3/1, 1-39.
- Kratochvíl, Z. 1969b:* Wildlebende Tiere und einige Haussiere der Burgstätte Pohansko, Acta Scientiarum Naturalium Brno, 3/3, 1-44.
- Kratochvíl, Z. 1987:* Tierisches Knochenmaterial aus Olomouc-Pekařská Gasse, Přehled výzkumů. Brno 1985(1987), 79-85.
- Kratochvíl, Z. 1992:* Zvířecí kostní materiál z jižního předhradí Břeclavi- Pohanska. 101-104. In. Vignatiová, J.: Břeclav- Pohansko. Slovanské osídlení jižního předhradí. Díl 2. Brno.
- Krzemienska, B. – Třeštík, D. 1964:* Služebná organizace v raně středověkých Čechách, Československý časopis historický 12, 637-667.
- Krzemienska, B. – Třeštík, D. 1965:* Přemyslovská hradiště a služebná organizace přemyslovského státu, Archeologické rozhledy 17, 624-644, 649-655.
- Krzemienska, B. – Třeštík, D. 1967:* Zur Problematik der Dienstleute im Frühmittelalterlichen Böhmen, 98-103. In.: Herbert, L. (ed.): Siedlung und Verfassung Böhmens in der Frühzeit. Wiesbaden.

- Krzemieńska, B. – Třeštík, D. 1978: Hospodářské základy raně středověkého státu ve střední Evropě (Čechy, Polsko, Uhry v 10. a 11. století), Hospodářské dějiny 1, 149-205.*
- Kudrnáč, J. 1970: Klučov- staroslovanské hradiště ve středních Čechách. Praha.*
- Kuna, M. 2013: Raně středověký areál v Roztokách z pohledu ekofatků, Památky archeologické 104, 59-147.*
- Kybalová, L. 2001: Dějiny odívání: středověk. Praha.*
- Kypta, J. 2010: Dvorec Zbečno. 91. In.: Razím, V. (ed.): Přemyslovské Křivoklátsko. 900 let hradu Křivoklát. Praha.*
- Kypta, J. – Razím, V. 2010: Hrad Křivoklát. 99. In.: Razím, V. (ed.): Přemyslovské Křivoklátsko. 900 let hradu Křivoklát. Praha.*
- Kyselý, R. 2000a: Archeozoologický rozbor materiálu z lokality Rubín a celkový pohled na zvířata doby hradištní, Památky archeologické 91, 155-200.*
- Kyselý, R. 2000b: Zvířecí kosti ze Strunkovic (12. století), Archeologické rozhledy 52, 79-84.*
- Kyselý, R. 2002: Přívory 2000- archeozoologický rozbor, Vlastivědný sborník Mělnicka 4, 48-51.*
- Kyselý, R. 2003a: Zvířecí kosti z Otradovic, Archeologické rozhledy 55, 376-377.*
- Kyselý, R. 2003b: Savci (Mammalia) z raně středověkého hradu Stará Boleslav (střední Čechy). 311-334. In.: Boháčová, I.: Stará Boleslav. Přemyslovský hrad v raném středověku. Mediaevalia Archaeologia 5. Praha.*
- Kyselý, R. 2004a: Zvířecí kosti z archeologických výzkumů na Vyšehradě. 478-577. In.: Nechvátal, B.: Kapitulní chrám svatého Petra a Pavla na Vyšehradě. Archeologický výzkum. Praha.*
- Kyselý, R. 2004b: Kvantifikační metody v archeozoologii, Archeologické rozhledy 54, 279-296.*
- Kyselý, R. 2005: Archeologické doklady divokých savců na území ČR v období od neolitu po novověk, Lynx 36, 55-101.*
- Kyselý, R. 2015: Archeozoologická analýza raně středověkých kostí. In.: Moucha, V. – Nechvátal, B. – Varadzin, L. (eds.): Vyšehrad- knížecí a královská akropole. Svědectví archeologie. Praha.*
- Kyselý, R. – Meduna, P. 2009: O zvířeti velkém jako slon, mezi jehož rohy si mohou sednout tři muži. Pratur ve středověku Čech a Moravy- historická a archeozoologická analýzy, Památky archeologické 100, 241-260.*

- Lawrynowicz, O. – Nowakowski, P. A. 2009:* Hunting Arms and Equipment in Medieval Iconography, 65-94. In: Jerzy, M.: The Hunt and Hunting Weapons in Antiquity and the Middle Ages. Lodz.
- Letošníková, L. 1980:* Lovecké zbraně. Praha.
- Lutovský, M. 2006:* Kolín 1864: nejvýznamnější hrobový nález českého raného středověku. 213-231. In.: Sommer, P. (ed.): České země v raném středověku. Praha.
- Lutovský, M. 2009:* Raně středověká archeologie v Čechách. Úvod do studia. Hradec Králové.
- Lutovský, M. – Michálek, J. 2002:* Archeologie knížecího sídla: halštatský dvorec a slovanské hradiště na Hradci u Nemětic. Praha.
- Lyman, R. L. 2008:* Quantitative Paleozoology. Cambridge.
- Lysá, Ž. 2014:* Sokoliarstvo v stredovekom Uhorsku. Úvod do problematiky, Historické štúdie 38, 113-124.
- Malý, K. 1999:* Dějiny českého a československého práva do roku 1945. Praha.
- Matiolli, S. 2011:* Family Cervidae (Deer). 350-443. In.: Wilson, D. E. – Mittermeier, R. A. (eds.): Handbook of the mammals of the world. Vol. 2. Hoofed Mammals. Barcelona.
- Meduna, P. 2008:* Konec „lesního“ prasete. 145-156. In.: Pokorný, P. – Bárta, M. (eds.): Něco překrásného se končí. Kolapsy v přírodě a společnosti. Praha.
- Mileson, S. A. 2009:* Parks in Medieval England. Oxford.
- Mlíkovský, J. 2003:* Ptáci z raně středověkého hradu Stará Boleslav (střední Čechy). 335-344. In.: Bartošková, A. – Boháčová, I.: Stará Boleslav. Přemyslovský hrad v raném středověku. Praha.
- Mlíkovský, J. 2005:* Evidence for hawking in early Medieval Czechia, *Buteo* 14, 53-56.
- Mlíkovský, J. 2006:* Kostí zvířat z raně středověké lokality Libice nad Cidlinou (sondy 236/1 a 236/2), střední Čechy, *Archeologické rozhledy* 58, 556-558.
- Müller, J. 1837:* Die Herrsburg Buchlau im gesegneten Marchlande. Praha.
- Nachtmanová, A. – Razím, V. 2010:* Křivoklátský lovecký hvozd v době přemyslovské. 12-35. In.: Razím, V. (ed.): Přemyslovské Křivoklátsko. 900 let hradu Křivoklát. Praha.
- Niederle, L. 1921:* Život starých Slovanů III/1. Praha.
- Niederle, L. 1925:* Život starých Slovanů III/2. Praha.
- Novotný, V. 1928:* České dějiny I/3. Praha.
- Nožička, J. 1957:* Přehled vývoje našich lesů. Praha.
- Nývtová – Fišáková, M. 2007:* Nález chrta na hradisku Chotěbuz-Podobora, Těšínsko 50, 29-31.
- Oggins, R. S. 2004:* The Kings and Their Hawks. Falconry in Medieval England. London.

- Palacký, F. 1884:* Archiv český čili staré písemné památky české i moravské 3, Praha.
- Pauliny, J. 1999:* Arabské správy o Slovanoch (9.- 12. storočie). Bratislava.
- Peške, L. 1978:* Rozbor osteologického materiálu. 105-106. In.: Buchvaldek, M. – Sláma, J. – Zeman, J.: Slovanské hradiště u Kolárovic. Praehistorica VI. Praha.
- Peške, L. 1981a:* Osteologické nálezy ze Šakvic, poloha Štepničky, Archeologické rozhledy 33, 88-89.
- Peške, L. 1981b:* Ekologická interpretace holocenní avifauny Československa, Archeologické rozhledy 33, 142-153.
- Peške, L. 1985a:* Osteologické nálezy z objektu pražského typu v Praze 9 – Horních Počernicích, Archeologické rozhledy 37, 306-307.
- Peške, L. 1985b:* Domáci a lovná zvířata podle nálezů na slovanských lokalitách v Čechách, Sborník Národního Muzea, Historie 39, 209-216.
- Peške, L. 1993:* Nálezy kostí ptáků z Čech a Moravy z doby po posledním zalednění, Zprávy České společnosti ornitologické 36, 53-58.
- Peške, L. 1995:* Archaeozoological records of elk (*Alces alces*) in the Czech Republic, Acta Societa Zoologicae Bohemiae 4, 283-298.
- Peške, L. 2005:* Rozbor osteologického materiálu. 272-273. In.: Kuna, M. – Profantová, N. a kol.: Počátky raného středověku v Čechách: archeologický výzkum sídlení aglomerace kultury pražského typu v Roztokách. Praha.
- Petráček, T. 2012:* Nevolníci a svobodní, kníže a velkostatek. Praha.
- Petříčková, J. 2000a:* Domáci a lovná zvířata v době hradištní. Stav poznání, Archeologie ve středních Čechách 4, 485-487.
- Pleinerová, I. 2000:* Die altslawischen Dörfer von Březno bei Louny. Praha.
- Pleskotová, P. 1976:* 20 000 let vaření. O kuchyních a kuchařích. Praha.
- Pluskowski, A. 2006:* Where are the wolwes? Investigating the scarcity of European grey wolf (*Canis lupus*) remains in medieval archaeological contexts and its implications, International Journal of Osteoarchaeology 16, 279-295.
- Pokorný, P. 2011:* Neklidné časy. Kapitoly z dějin přírody a lidí. Praha.
- Polách, J. 2009:* Nové nálezy bronzových rolničků v jižních Čechách, Výběr: časopis pro historii a vlastivědu jižních Čech 46, 155-174.
- Poulik, J. 1975:* Mikulčice. Sídlo a pevnost knížat velkomoravských. Praha.
- Profantová, N. 2008:* Byzantské nálezy v 6.-11. století v Čechách a na Moravě. 73-97. In.: Charvát, P. – Maříková-Vlčková, P.: Země Koruny české a východní Středomoří ve středověku a novověku. Praha.

- Profous, A. 1949:* Místní jména v Čechách. Jejich vznik, původní význam a změny. Díl 2. CH-L. Praha.
- Profous, A. 1951:* Místní jména v Čechách. Jejich vznik, původní význam a změny. Díl 3. M-Ř. Praha.
- Profous, A. 1957:* Místní jména v Čechách. Jejich vznik, původní význam a změny. Díl 4. S-Ž. Praha.
- Prummel, W. 1997:* Evidence of Hawking (Falconry) from Bird and Mammal Bones, *International Journal of Osteoarchaeology* 7, 333-338.
- Prummel, W. 2013:* Falconry in continental settlements as reflected by animals bones from the 6th to 12th century AD. 357-378. In.: Grimm, O. – Schmölcke, U. (ed.): *Hunting in northern Europe until 1500 AD: old traditions and regional developments, continental sources and continental influences: papers presented at a workshop organized by the Center for Baltic and Scandinavian Archaeology (ZBSA), Schleswig, June 16th and 17th, 2011.* Neumünster.
- Příhoda, R. 1932:* Zur Typologie und Chronologie mittelalterlichen Pfeilspitzen und Armbrustbolzeneisen, *Sudeta* 8, 43-67.
- Rakušan, C. 1999:* K počátkům českého loveckého práva, *Silva bohemica* 9, 16-17.
- Razím, V. 2002:* K otázkám stavebního vývoje a původu hradu Týřova. Poznámky k metodice výzkumu hradů v bývalém královském hvozdu, *Archeologické rozhledy* 54, 625-680.
- Razím, V. 2005:* O tzv. hradech přechodného typu, *Archeologické rozhledy* 57, 351-380.
- Razím, V. 2010a:* Hrad Křivoklát. 115. In.: Razím, V.(ed.): *Přemyslovské Křivoklátsko. 900 let hradu Křivoklát.* Praha.
- Razím, V. 2010b:* Hrad Týřov. 154. In.: Razím, V.(ed.): *Přemyslovské Křivoklátsko. 900 let hradu Křivoklát.* Praha.
- Razím, V. 2010c:* Hrádek Jenčov. 171-172. In.: Razím, V.(ed.): *Přemyslovské Křivoklátsko. 900 let hradu Křivoklát.* Praha.
- Razím, V. 2010d:* Hrad Džbán. 164-166. In.: Razím, V.(ed.): *Přemyslovské Křivoklátsko. 900 let hradu Křivoklát.* Praha.
- Rösener, W. 1998:* Jagt, Rittertum und Fürstenhof im Hochmittelalter. 123-148. In.: Rösener, W. (ed.): *Jagd und höfische Kultur im Mittelalter.* Göttingen.
- Říhová, M. 2014:* Návody Mistra Albíka k zachování dobrého zdraví pro krále Václava. 367-372. In.: Dvořáčková-Malá, D. – Zelenka, J. a kol.: *Přemyslovský dvůr. Život knížat, králů a rytířů ve středověku.* Praha.
- Samsonowicz, A. 2009:* The Right of the Hunt in Medieval Poland. 65- 69. In: Jerzy, M.: *The Hunt and Hunting Weapons in Antiquity and the Middle Ages.* Lodz.

- Sedláček, A. 1884:* Hrady, zámky a tvrže království Českého. Díl třetí. Praha.
- Serjantson, D. 2006:* Birds: Food and a Mark of Status. 131-147. In: Woolgar, D. – Serjantson, D. – Waldron, A.: Food in Medieval England. Diet and Nutrition. Oxford.
- Smetánka, Z. 1989:* K problému energetiky v období středověku: pracovní these, Archeologie historica 14, 43-51.
- Singer, D. A. 1987:* Threshold of affordability: assessing fish remains for socioeconomics. 85-99. In.: Spencer-Wood, S. M. (ed.): Consumer Choice in Historical Archaeology. New York.
- Sommer, P. – Třeštík, D. – Žemlička, J. 2009:* Přemyslovci. Budování českého státu. Praha.
- Sůvová, Z. 2005:* Osteologická analýza kostí z výzkumu hradištních objektů v Plzni-Karlovarské ulici. 163-179. In.: Metlička, M. (ed.): Archeologie doby hradištní v Čechách. Sborník příspěvků z pracovního setkání badatelů zaměřených na výzkum doby hradištní v Čechách, konaného v Plzni 19.- 21.5.2014. Plzeň.
- Sůvová, Z. 2010:* Zvířecí kosti. 336-345. In.: Nováček, K. (ed.): Kladrubský klášter 1115-1421. Osídlení, architektura, artefakty. Plzeň.
- Sykes, N. 2006:* The impact of the Normans on Hunting Practises in England. 148-161. In.: Woolgar, C. M. – Serjantson, D. – Waldron, T. (eds.): Food in Medieval England. Diet and Nutrition. Oxford.
- Sykes, N. 2007:* The Norman Conquest. A Zooarchaeological Perspective. Oxford.
- Sykes, N. 2011:* Woods and the wild. 327-345. In.: Hamerow, H. – Hinton, D. A. – Crawford, S. (eds.): Handbook of Anglo-Saxon Archaeology. Oxford.
- Šamata, J. – Kovačiková, L. – Kyselý, R. 2001:* Analýza zvířecích kostí z raně středověkého hradiště v Netolicích, Zprávy České archeologické společnosti 45, 10.
- Šolle, M. 1966:* Stará Kouřim a projevy velkomoravské hmotné kultury v Čechách. Praha.
- Tomek, V. V. 1892:* Dějepis města Prahy 1. Praha.
- Vašica, J. 2014:* Literární památky epochy velkomoravské. Praha.
- Vaněček, V. 1967:* Prameny k dějinám státu a práva v Československu, část I. Praha.
- van der Veen, M. 2003:* When is food luxury, World Archaeology 34, 405-427.
- Verbík, A. 1976:* Černé knihy práva loveckého na hradě Buchlově. Brno.
- Verdon, J. 2003:* Volný čas ve středověku. Praha.
- Vigne, J.-D. – Helmer, D. – Peters, J. 2005:* New archaeological approaches to trace the first steps of animal domestication. 1-17. In: Vigne, J.- D. – Peters, J. – Helmer, D.: First Step of Animal Domestication. New archaeozoological approaches. Oxford.
- Vopřada, D. 2013:* Dobrý had a jelen. Dva obrazy Krista v kázání svatého Ambrože, Studia theologica 15, 238-252.

- Vuure, C. T. 2002: History, morphology and ecology of the Aurochs (*Bos taurus primigenius*), Lutra 45. 3-17.*
- Warman, S. 2005: Two novel methods for study of dental morphological variation in *Sus scrofa*, in order to identify separate breeding groups within archaeological assemblages. 61-79. In: Vigne, J.- D. – Peters, J. – Helmer, D.: First Step of Animal Domestication. New archaeozoological approaches. Oxford.*
- Wolf, R. – Lochman, J. – Kokeš, O. 1976: Naše obory. Praha.*
- Zelenka, J. 2008: Vývoj přemyslovského dvora do 12. století, Mediaevalia Historica Bohemica, Supplementum 2, 39-52.*
- Zelenka, J. 2014a: Od bitky k rytířskému zápolení. 403-412. In.: Dvořáčková-Malá, D. – Zelenka, J. a kol.: Přemyslovský dvůr. Život knížat, králů a rytířů ve středověku. Praha.*
- Zelenka, J. 2014b: Lov. 413-414. In.: Dvořáčková-Malá, D. – Zelenka, J. a kol.: Přemyslovský dvůr. Život knížat, králů a rytířů ve středověku. Praha.*
- Zibrt, Č. 1929: Bobr v zemích československých = Le castor en Tchécoslovaquie. Praha.*
- Zibrt, Č. 2012a: Česká kuchyně za dob nedostatku. Praha.*
- Zibrt, Č. 2012b: Staročeské umění kuchařské. Praha.*
- Žemlička, J. 1997: Čechy v době knížecí. Praha.*
- Žemlička, J. 2002: Počátky Čech královských: 1198-1253. Proměna státu a společnosti. Praha.*
- Žemlička, J. 2004: Peruc, Čechy a lovecká vášeň knížete Oldřicha. 5-23. In.: Peruc v mýtech a dějinách: sborník příspěvků k miléniu setkání knížete Oldřicha s Boženou. Peruc.*
- Žemlička, J. 2005: Přemyslovci. Jak žili, vládli, umírali. Praha.*
- Žemlička, J. 2006: Sídelní geografie přemyslovských Čech. 74-84. In.: Sommer, P. (ed.): České země v raném středověku. Praha.*
- Žemlička, J. 2012: Česká krajina ve středověké transformaci, Mediaevalia Historica Bohemica 15/1, 7-43.*

13. Seznam použitých zkratek

AV ČR- Akademie věd České republiky

CDB- Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae

CDM- Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae

FRB- Fontes rerum Bohemicarum

FF UK- Filozofická fakulta Karlovy univerzity

FF ZČU- Filozofická fakulta Západočeské univerzity

FSI VUT- Fakulta strojního inženýrství Vysoké učení technické

KEA- Konference environmentální archeologie

MGH- Monumenta Germaniae Historica

PF MU- Právnická fakulta Masarykovy univerzity

PedF KU- Pedagogická fakulta Karlovy univerzity

PřF UK- Přírodovědecká fakulta Karlovy univerzity

RDB- Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae

14. Seznam příloh

- Obr. 1: Oldřich objevuje hrad Přimdu, fol. 8r, Kronika takřečeného Dalimila, Národní knihovna ČR, Praha, XII E 17.
- Obr. 2: Oldřich se setkává s Boženou, fol. 10r, Kronika takřečeného Dalimila, Národní knihovna ČR, Praha, XII E 17.
- Obr. 3: Oldřich přijíždí s Boženou, fol.10r, Kronika takřečeného Dalimila, Národní knihovna ČR, Praha, XII E 17.
- Obr. 4: lovec, fol. 154v, Ruralia commoda, Národní knihovna ČR, Praha, VII C 8.
- Obr. 5: Izmael se stává lučištníkem, fol. 21r, Velislavova bible, Národní knihovna ČR, Praha, XXIII C 124.
- Obr. 6: Ezau střílí jelena a připravuje si z něj pokrm, fol. 28v, Velislavova bible, Národní knihovna ČR, Praha, XXIII C 124.
- Obr. 7: sv. Aegidius, fol. 62v, 63r, Liber depictus, Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Cod.370.
- Obr. 8: sv. Eustach, fol. 133v, Liber depictus, Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Cod.370.
- Obr. 9: sv. Eustach, fol. 134 r, 134v, Liber depictus, Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Cod.370.
- Obr. 10: sv. Eustach, fol. 135v, Liber depictus, Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Cod.370.
- Obr. 11: Emeritův sen, fol. 97v, Liber depictus, Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Cod.370.
- Obr. 12: lovecké šípky, převzato z: *Jesop 1996*.
- Obr. 13: lovecké šípky, převzato z: *Příhoda 1932*.
- Obr.14: lovecké šípky, převzato z: *Durdík 1972b*.
- Obr. 15: lovec s trubkou, fol 8v , Žaltář královny Alžběty Rejčky, Benediktinské opatství v Rajhradě, Rajhrad, R 355.
- Obr. 16: pastevec, fol. 139r, Velislavova bible, Národní knihovna ČR, Praha, XXIII C 124.
- Obr. 17: honec, fol. 57v, Jaroměřská bible, Knihovna Národního muzea v Praze, Praha, XII A 10.
- Obr. 18: honec, fol. 252r, Jaroměřská bible, Knihovna Národního muzea v Praze, Praha, XII A 10.

- Obr. 19: ptáčník, fol. 143v, Antifonář královny Alžběty Rejčky, Benediktinské opatství v Rajhradě, Rajhrad, R 600.
- Obr. 20: sokolník, fol. 126r, Lekcionář Alberta Míšeňského, Národní knihovna ČR, Praha, XIII A 6.
- Obr. 21: Fridrich II. s dravcem, převzato z: *Friedrich 2000*.
- Obr. 22: psi a dravci lovící zajíce, fol. 121r, Antifonář královny Alžběty Rejčky, Benediktinské opatství v Rajhradě, Rajhrad, R 600.
- Obr. 23: pes honící zajíce, fol. 152v, Jaroměřská bible, Knihovna Národního muzea v Praze, Praha, XII A 10.
- Obr. 24: nákončí se sokolníkem, Moravský Ján, převzato z: *Dekán 1980*.
- Obr. 25: plaketa jezdce s ptákem, Staré Město, převzato z: *Benda 1963*.
- Obr. 26: kožešinová čapka, fol. 21v, Vyšehradský kodex, Národní knihovna ČR, Praha, XIV A 13 .
- Obr. 27: Mince Spytihněva II., panovník vyobrazen s kopím, převzato z: *Cach 1970*.
- Obr. 28: Mince Bořivoje II., panovník s ptákem, převzato z: *Cach 1970*.
- Obr. 29: Jelen s ptákem, Želénky, 2. polovina 9. století, převzato z: *Sommer – Třeštík – Žemlička 2009* .
- Tab. 1: Raně středověké lokality, na kterých byla zaznamenána přítomnost zbytků lovených savců.
- Tab. 2: NISP a %NISP a přítomnost/absence a %přítomnost/absence jednotlivých lovených druhů savců na všech lokalitách.
- Tab. 3: NISP a %NISP jednotlivých lovených druhů savců na hradištích.
- Tab. 4: Přítomnost/absence a % přítomnost/absence jednotlivých lovených druhů savců na hradištích.
- Tab. 5: NISP a %NISP jednotlivých lovených druhů savců na sídlištích.
- Tab. 6: Přítomnost/absence a %přítomnost/absence jednotlivých lovených druhů savců na sídlištích.
- Tab. 7: Raně středověké lokality, na kterých byla zaznamenána přítomnost zbytků divokých ptáků.
- Tab. 8: NISP a %NISP jednotlivých řádů divokých ptáků na hradištích.
- Tab. 9: Přítomnost a absence a %přítomnost a absence jednotlivých řádů divokých ptáků na hradištích.
- Tab. 10: NISP a %NISP jednotlivých řádů divokých ptáků na sídlištích.

Tab. 11: Přítomnost a absence a %přítomnost a absence jednotlivých řádů divokých ptáků na sídlištích.

Graf 1: NISP jednotlivých lovených druhů savců na hradištích a sídlištích.

Graf 2: %NISP jednotlivých lovených druhů savců na sídlištích horizontu KPT a RS4.

Graf 3: NISP jednotlivých řádů divokých ptáků zaznamenaných na hradištích a sídlištích.

Graf 4: Zastoupení dravců a konzumovaných divokých ptáků dle NISP na hradištích.

Graf 5: Zastoupení druhů vázaných na vodní prostředí a lesy a otevřené plochy v Čechách a na Moravě.